

Väliseestlased ehk "igast sadamast võid leida mõne eestlase"

Vaade eestlaste külale Abhaasias 1920.–1930. aastatel. EFA 0-154258

Mie fotokogu toetab küll seda Hemingway väidet. Et rohkem on teada ja räägitud Teise maailmasõja aegsest sunnitud lahkumisest, siis seekord on valik tehtud varasemast ajast, millest pole ehk nii palju teada, ehkki tegelikult läksid eestlased erinevatel põhjustel uut kodu otsima varemgi.

Viimastes Tunades on kajastatud Kaukaasia eestlaste käekäiku, seetõttu on suurem osa fotonurgast just selleteemaline. E. Kelvert andis 1994. aastal Filmiarhiivile üle pea 200 fotopositiivist koosneva kogu eestlaste elust Abhaasias. Fotodel on andmeid napilt, enamik negatiive olevat tallel ERM-is, arvatavasti ka paremate andmetega. Loodetavasti annab siiski seegi valik mingi pildi Kaukaasa eestlaste eluolust.

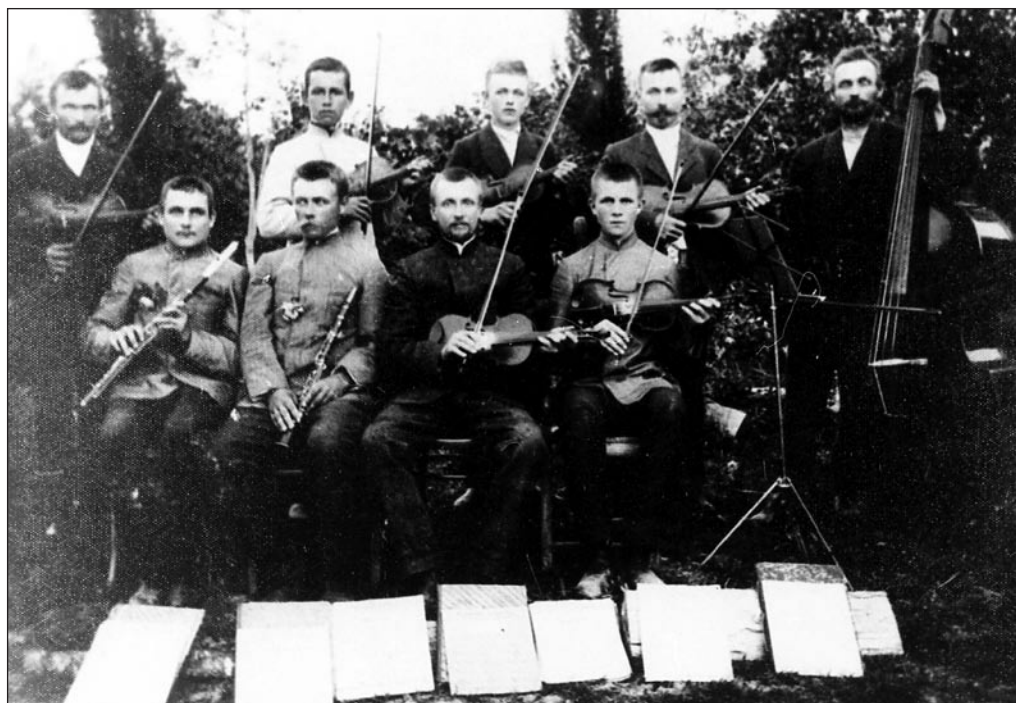
Nüüd sellest, et eestlaste kogukondi võib tööpoolest leida üsnagi kaugetest paikadest. Filmiarhiivis on tallel albumeid, kus fotosid juba 1914. aastast (Põhja-Ameerika Väliseestlaste Ühing), ja tõesti väga erinevatest kohtadest enne Teist maailmasõda (Aasia ja Aafrika Välis-Eesti Ühing, Lõuna-Ameerika Välis-Eesti Ühing – kui mõnda kaugemat kohta nimetada, sest Euroopa omad lisanduvad nahunii). Euroopa kontekstis on huvitav, et eestlased on jõudnud isegi sellisesse väikesesse kohta nagu Korsika saar. Albumites olevad fotod peegeldavad rohkem seltsielu, aimu võib saada, kellena eestlased kohapeal töötasid: näiteks 1930. aastal Londonis tehtud portree E. I. Kollistist, kes oli Tema Majesteedi ülemkondiiter!

Ühtekokku on Filmiarhiivis säilitamisel ennesõjaaegsete eesti kogukondade kohta umbes 1500 fotot, enamasti albumitest. Fotosid pärastsõjaaegsetest väliseesti kogukondadest on muidugi ka ja neid tuleb üha juurde.

Ivi Tomingas

Alam-Linda 50. aastapäeva tähistamine 31.12.1934. EFA 0-154 261

Alam-Linda orkester 04.05.1914. EFA 0-154213

Lasteiaialapsed kasvatajaga eesti külas Abhaasias 1935. a. EFA 0-154281

Lehmalüps mägedes 1920.–1930. aastatel. EFA 0-154335

Peolaus. EFA 0-154337

Kaupluse sisevaade Abhaasia eesti külas 1920.–1930. aastatel. EFA 0-154285

Väliseestlased laeval enne tagasisõitu koju. Esireas paremal hr. Jänes ja tema indiaanlasest abikaasa. EFA A-63-82

USA-st saabunud 1932. a. EFA A-63-103

August Parapli abikaasaga oma kauplusmaja ees 1938. a. Rio de Janeiros. EFA A-60-187

Otto Abol (Eddie Kägu) Havai saarel 1937. a. EFA A-62-485

J. Tilgi maiustuste kauplus LAV-s 1931. a. EFA A-61-27

Maroko-ihalus

Janika Kronberg

Pagulusse sunnitud nooreestlaste ja nende kaasaegsete, 1905. aasta revolutsioonist osavõtnute rännakud Euroopas on järelpõlvetele nii tuntud ja enesestmõistetavad, et kipuvad varjutama varasemaid Eduard Bornhöhe reise Palestiinasse, Andres Saali Jaava-reisikirju ajakirjanduses ning Eduard Vilde muljeid Euroopast, Krimmist ja veidi hiljem Ameerikast, mõnest vähem tuntud kirjamehest (J. Jürisson, Johannes Sepp) rääkimata. See ja muidugi ka ajaproovile vastupidavus on põhjused, miks Eesti reisikirjanduse klassikas troonib kesksel kohal Friedebert Tuglase “Teekond Hispaania” (esmatrükk 1918), millele viitamata ei ole hakkama saanud ükski hilisem seda maad külastanud ja oma loomingus pikemalt jäädvustanud kirjanik (J. Barbarus, J. Talvet, I. Külvet). “Noor-Eesti” perioodil, 1905. aasta Vene revolutsiooni ja Esimese maailmasõja aastail sai aga vahetute kogemuste ja reisielamuste toel alguse ka Põhja-Aafrika esteetiline hõivamine eesti vaimuella. Iseseisvusajal ja ka hiljem avaldatud reisikirjades on Maroko olnud Põhja-Aafrika maadest “produktiivsem” kas või juba seetõttu, et just seal on reisinud või pikemalt elanud mitmeid kirjanikke või kirjanduslike kalduvustega inimesi, millele omamoodi kurioosumina lisanduvad ka teatavad majanduslikud ja koloniaalpoliitilised huvid, mille üle 1930. aastate algul väljaandes Välis-Eesti diskuteeriti.

Eestikeelses säilinud kirjasõnas on Marokot teadaolevalt esimest korda mainitud Elise Auni isa Peter Auni (1824–1889) käsikirjas Laiuse köstrikoolis¹ aastast 1841 või 1842, trükkis tõenäoliselt Fr. R. Kreutzwaldi raamatus “Ma-ilm ja mõnda” (1849, lk. 100; seoses kaameli kirjeldusega), õpikutest ilmselt esmatrükkis 1854 ilmunud “Koli-ramatu” viiendas, geograafiaainelises jaos.

Vahepealsetest ajakirjanduses ilmunud mugandustest üle libisedes annab aga esimese vahetu,

kuigi põgusa Aafrika-kirjelduse noore Karl Asti vestesari “Kiirkirjad reisilt” 1912. aasta kevad-suvel Päevalehes. Sõitnud laevaga Marseille’ist Korsikale ja sealt üle Vahemere, avanes ränduri silmale Alžeeria ja Sahara kõrb oasidega. 24. aprillil oli Ast Alžiiris ja kirjeldab seda linna kui Põhja- ja Hommikumaa sünnitatud segaverelist poega sellise sooja omaksvõtuga, millest aimub juba tulevase maailmakodaniku tunnusjooni: “Alger armastab võõraid. Tema uulitsatel on kõik ühesugused, üheõiguslised maailma kodanikud. Seda märkame kohe ja see teeb meile rõõmu, sest reisumehele pole ju muud tarvis, kui et ta ennast teiste inimeste hulka tähelepanemata võib ära poetada. Meie libiseme voolule kaasa ning oleme uulitsalainetuses nägemataks tehtud; meie tunneme endid Algeri osakestena.”²

Kõrb seevastu hirmutab teda ja Ast tunnistab end pigem lopsaka ja küllusliku looduse inimeseks. Rännanud läbi Põhja-Aafrika ranniku kabiilide asuala, tõenäoliselt sisemaale põikamata – vähemalt ei ole sellest märki –, astus ta Gibraltarit kaljut üle väina uudistades 7. mail Tangeris Genovast väljunud lõbusõidulaevale “Meteor”, mis piki Maroko rannikut alla suundudes tegi põike Kanaaridele ja Madeirale, ning tõi Asti üle Lissaboni ja Southamptoni Hamburgi – seega peaaegu koju tagasi.

Ent see ei jäänud Asti ainukeseks reisiks Põhja-Aafrikasse, nagu polnud ta ka ainus eestlasest kirjamees selles piirkonnas juba siis. Küllap oli neid tollal seal teisigi – meremehi, võõrleegionäre ja muidu seiklejaid. Oma viibimise Põhja-Aafrikas on aga jäädvustanud kunstnik Ants Laikmaa, kes pikemal pagulasperioodil Itaalias rändas üle Vahemere Tunisesse, peatudes seal, ja reisis Sahara serval 1911. aasta kevadest kuni 1912. aasta suveni.³ 12. veebruaril 1911 suri Marseille’s ja maeti nimetusse hauda noor andekas kunstnik Erik Obermann,⁴ kes tuberkuloosi

¹ EKM EKLA, f. 116, m. 4. Tänan Vello Paatsit selle viite, aga ka Jaan Isotamme, Tiit Pruulit ja Hando Runnelit märkuste eest artikliga seoses.

² K. Rumor. Kiirkirjad reisilt. – Päevaleht 05.05.1912, lk. 5.

³ A. Laikmaa. Mõteldes tagasi. Valik Ants Laikmaa autobiograafilisi artikleid. Tallinn, 1991, lk. 118.

haigestununa oli saadetud sinna tagasi Alžiirist. Oma reisikirjas Alžiiris udates väitis Tuglas end haistvat Obermanni jälgi õhus hõljuva ahistava meeleoluna. Obermanni traagiline saatus inspireeris kolmveerand sajandit hiljem Jaan Undskit kirjutama painajalikkude Alžiiri-novelli pealkirjaga “Ossip Bermanni elu”.⁵

Ja siis tuligi Tuglas. Tema reisikiri “Teekond Põhja-Aafrika” ilmus kolmes köites aastail 1928–1930, sisuks vastavalt Põhja-Aafrika maad Tuneesia, Alžeeria ja Maroko. Tuglase Aafrika-retk algas Sitsiilias Palermist laevaga läbi Skylla ja Charybdisse vahelise Messina väina ja üle Vahemere 6. märtsil 1928 ning lõppes 22. aprillil naasmisega Heraklese sammaste vahelt Ceutast, mis asub ühel kahest tänini Hispaaniale kuuluvast maalapikeseast Aafrika põhjarannikul, Algecirasesse Hispaania emamaal. Just seal, Algecirases oli 1906. aasta algul kolm kuud väldanud rahvusvahelisel konverentsil otsustatud ka Maroko saatus. Kuid meie asi pole siin sekkuda Maroko ja teiste Aafrika maade tollal eriti keerulistesse ja raskesti määratletavatesse “siseasjadesse” ega takerduda rahvusvaheliste lepete võrgustikku.

Marokos viibis Tuglas kokku 18 päeva – 4. aprilli hilisõhtust 22. aprillini. Kuid tema teaberikas reisikiri, mis esmapilgul jätab mulje kauemast kohalolust, sisaldab nii kujutluspilte kui ka ohtrasti erinevatest allikatest kokku kirjutatud ajaloolist teavet maa ja rahva kohta. Kui Tuglas kirjutab, et “paari päeva pärast” orienteerub ta juba hästi Fesi mellahis, juutide linnaosa tänavarägastikus, siis tasub tema rännakuid päevaraamatu põhjal⁶ jälgides tähele panna, et ainult paar päeva ta selles linnas oligi. Niisamuti kui oli olnud suhteliselt lühike tema Hispaania-reis. Ent oluline on siiski see ajaloolis-geograafiline taust ja teave, millega Tuglas on suutnud oma raamatus eksootilist ruumi põhjamaisele lugejale kodustada.

Rudolf ja Leonora Peets, kes oli Rein Taagepera tädi, asusid 1928. aastal elama kõigepealt Alžeerias ja kolisid aasta hiljem ümber Marokosse Marrakechi, mis jäi nende elupaigaks kuni 1974. aastani. R. Peets, kes oli kohalike elanike, nii eurooplaste kui ka araablaste, hulgas hinnatud arst, nimetati 1932. aastal Eesti Vabariigi aukon-

suliks Marokos, millist rolli ta täitis kuni kodumaa okupeerimiseni. “Kasvult kenake Koljat kumera rinnaga, ning түseda teomehe turjaga,” iseloomustas teda K. Ast oma reisiraamatus “Allah ja tema rahvas”.⁷ Tänu Peetsidele avanesid hiljem Marokot külastanud eestlaste mõnigi kord ka need ukсед põliselanike majapidamises, mis tavareisijatele muidu suletuks jäid. Nii kirjeldabki 1929. aastal koos Oskar Kallasega Marrakechis viibinud Aino Kallas oma reisikirjas, kuidas ta Marrakechi mufti haaremit külastades nägi seal lemmiknaise voodi kõrval Tallinna Lutheri vabrikute vineeripõhjaga tooli, mille kummaline sattumine sinna sai seejärel Eesti aukonsulile mõjuvaks põhjenduseks, et rõhutada Maroko-Eesti kaubanduslepingu tähtsust.⁸ Laialt levinud Lutheri toolidega kauples Marokos toona Tšehhi ettevõtte ja nende õigest päritolust polnud põliselanikel aimugi. Kallaste Maroko-reisi ajendiks oli Oskari tervist kahjustanud ülekoormatus ametikohustustega, mille tõttu ta oli 1929. aasta lõpul saanud kolmekuulise haiguspuhkuse Maroko-reisiks.⁹ Aino Kallase reisikiri “Marokon lumoissa” ilmus Soomes 1931. aastal ja Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastusel Tartus aasta hiljem pealkirjaga “Maroko võlus”.

Peetside juures elas aastail 1947–1953 ka Rein Taagepera ja õppis Marrakechi prantsuse keskkoolis. Oma tädi raamatu, suure sisseelamisvõimega kirjutatud “Maroko taeva all”, mis ilmus esmatrükis Stockholmis 1983. aastal ja pälvis ka H. Visnapuu kirjandusauhinna, tõlkis ta osaliselt inglise keelde ja see on ilmunud nii Londonis kui USA-s. R. Taagepera enda reisikiri “Naas Marrakechi”¹⁰ on taaskohtumine noorpõlvepaikadega peaaegu pool sajandit hiljem.

Mainitud raamatu kõrval kõneleb Põhja-Aafrikast veel üks unustatud teos – Linnart Mälli isa, õigusteadlase Eduard Mälli Tallinnas 1938. aastal oma kirjastatud raamat “Vöörleegioni trikoloori all Alžeerias, Marokos, Sahaaras, Tuneesias”. Sealsest elust muidu üsna rahumeelse mulje jätnud teiste eestlaste reisikirjadele lisab E. Mäll militaarse vaatepunkti ja toob näiteid ka otsesest lahingutegevusest. Leegionäri läbielamiste ja kogemuste najal kujutatakse perioodi, mil Maroko okupeerimine ehk “rahulik

⁴ F. Tuglas. Mälestusi Erik Obermannist. Rmt.: Kogutud teosed 7, Tallinn, 1996, lk. 370.

⁵ Looming 1989, nr. 4, lk. 439–451.

⁶ F. Tuglas. Eluloolisi märkmeid I. Tartu, 1996, lk. 62.

⁷ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 59.

⁸ A. Kallas. Maroko võlus. Väikesed kirjad Marokost. Tartu, 1932, lk. 48.

⁹ K. Laitinen. Aino Kallas. Tallinn, 1997, lk. 299.

¹⁰ Looming 1997, nr. 11–12.

penetratsioon”, mis tähendab Prantsusmaa kavalat poliitikat maa allutamisel (laenuid sultanile, majanduslikku sõltuvusse viimine ja selle eest vastutasuks korra kehtestamine oma reeglite järgi), jõudis 1934. aastal lõpule. “Ainult nüüd või mitte kunagi tuleb vallutada maa, mis ei allu tsivilisatsioonile,” tsiteerib E. Mäll 1932. aasta juunis Maroko ratsaväekindrali MacHarty suust kuulnud lauset¹¹ ja kirjeldab teisel Tisraouline'i lahingus nähtud pilti eelkõrbe kiltkivipinnast niisutavast araablase verest.

Kirjaniku ja ajakirjaniku, poliitiku ja peerygntlikult rahutu ränduri Karl Ast-Rumori kavatsus asuda mõneks ajaks elama või vähemalt reisida kusagile lõunapoolsemasse piirkonda teostus mitmete asjaolude koosmõjus. Soov selleks oli küpsenud juba varakult: 1933. aasta algul kavatses ta reisi Aafrikasse ja kutsus Friedebert Tuglast üles jätma kolmeks–neljaks kuuks nii tööd kui ka Elot, et teha kaasa reis Eesti laevaga Gambiasse; seal kavatseti tagasi tulla maismaad mööda Senegali ja Libeeriasse. Laevasõit oleks olnud prii ja kogu reis oleks maksnud kuni 1000 krooni. Oma kogemuste tõttu troopilistes regioonides arvas Ast, et malaariat ei tule karta ja piisab minimaalsetest abinõudest – küll arstid selle välja ajavad. Kogu seikluse ulatust ei tohtinuks Asti ettepanekul keegi teada enne väljasõitu, ainult et kui üks kaaslastest oleks hukka saanud, siis pidanuks teine ka lese üle võtma.¹² Sõidust asja ei saanud, malaariasse haigestus Ast küll ja üpris rängalt, ent see juhtus alles 1938. aastal Indo-Hiinas ja on ühe teise loo teema.

Aasta lõpus oli Astil aga tekkinud nii isiklikke kui ka poliitilisi põhjusi kodumaalt lahkumiseks. 1911. aastal Soomes Alma Aniga sõlmitud abielu oli lõhenenud ja juba pikemat aega sõlmunud lähedane suhe endise naise sugulase Leili Abramiga saigi seadustatud pärast Aafrikast naasmist 1936. aastal Pariisis. Lisaks oli Asti vastu susisemas mingi kohtuasi Paul Laamanni, hilisema Pitka adjutandi süüdistusega laimamises. Poliitiline olukord tervenisti oli Astile sotsiaaldemokraatide partei juhtiva jõuna nii vapside võimutaotluste kui ka Konstantin Pätsi kavandatud kõva käe poliitika tõttu üsna troostitu. Otsene ja oluline tõuge kodumaalt lahkumiseks tuligi Asti ja Pätsi läbirääkimistest, mille käigus Ast soostus oma erakonna poolt lubama vapside mahasurumiseks ka ebademokraatlikke vahendeid ning hoiduma

kriitikast ja muudest kõrvalhoopidest. Tulevikuperspektiiv oli seega igati hämar, kuid “Eesti riigile pidasin ma seda ometi tuhat korda paremaks kui võimu loovutamist Sirgule ja Larkale,” on Ast aastakümneid hiljem tunnistanud.¹³ Oma erakonnakaaslaste poolt tajus Ast aga umbusku ja seetõttu oli aeg katkestada kõik suhted poliitikas ja kaduda areenilt: “Lahkusin Eestist jõulu eel 1933 ning saabusin 1. jaan. 1934 Marokosse. Katkestasin tahtlikult sideme kõikidega, ka lähimate kaaslastega parteist. Viimase poliitilise värvinguga kirja postitasin Marseille’st sõber Erich Joonasele. Selles väitsin, et oleme sedapuhku lõplikult kaotajad. Hüljatagu eelseisvateks aastateks illusioonid Eesti Vabariigi demokraatlikul teel valitsemise võimalustest. (Mulle näis lahkumisel, et sõpradel oli veel kõvu illusioone.) Soovitasin hoiduda igasugustest ägedatest sammudest, püüda muganduda raskete aegade oludele ja pidada Konstantin Pätsiga võimalikult leplikku vahekorda, sest aktiivne vastasrind talle oleks soodustanud vapset.”¹⁴

Viimane samm oli selleks puhuks astunud. Rahva Sõna toimetajale E. Joonasele oli Ast veel kirjutanud, et ta ei tule enam tagasi, ja hüüatanud oma teele asumise vestes: ah, oleks see ühtlasi ka viimane lahkumine Euroopast! Lahkumine ja enese kaotajaks tunnistamine tundub Asti loomusele sobivat. Selles tema poosis on küll ülevust ja traagikat, kuid siiski veel mitte lõplikku lahkumist – ei Euroopast ega veel mitte ka Eestist. Kuigi Ast oma elu järgneva perioodi veetis tõepoolest suuremalt jaolt Eestist eemal, tuli lõplik lahkumine kodumaalt hiljem ja siis juba tagasipöördumise võimalusena. Ent ka see teema ei kuulu sias.

Üks pisiasi väärib siiski veel mainimist, ehkki sellel pole otsest seost Asti asumisega Marokosse. 1930. aastate algul arutati Välis-Eesti Almanaki veergudel ja ka poliitika- ning äritegelaste ringkondades üsna tuliselt Eesti kolooniate rajamise võimalust, arutluse all olid nii Lõuna-Ameerika maad kui ka Kanada, California, isegi Galapagose saar, ja muidugi ka Lõuna- ja Põhja-Aafrika. R. Peets andis almanahhis Välis-Eesti küll ümberasujatele asjalikku ja praktilist nõu, kuid kainevalt Eesti asumaade küsimuses sõna võtnud P. Speek, H. Laretei ja V. Ernits rahustasid kired maha. Olukord oli omamoodi paradoksaalne, sest samal ajal tajuti poliitikute hulgas juba ähvardava Saksa kolonisatsiooni märke, esialgu küll peami-

¹¹ E. Mäll. Võõrleegioni trikoloori all Alžeerias, Marokos, Sahaaras, Tuneesias. Tallinn, 1938, lk. 67.

¹² K. Asti kiri F. Tuglasele 29.11.1932. EKM, EKLA, f. 245, m. 9:10.

¹³ K. Ast. Demokraatliku Eesti loojakul. – Vaba Eesti 1955, nr. 1.

¹⁴ Sealsamas.

selt majandusliku penetratsiooni teel.¹⁵ Sotsid, sealhulgas Ast ja Joonas, olid sellele ohule vastukaaluks näinud vajadust läheneda poliitiliselt ja majanduslikult Nõukogude Liidule.

Ajalohed põhjendasid Asti soojale maale sõitu suhteliselt neutraalselt – raskekujulise uneputuuse, ruineeritud organismi ja vereliblede proportsiooni rikkega –, ent vapslikud väljaanded tõid tema lahkumise kohta vägagi sapiseid kommentaare, nagu näiteks: “Üks sotside suurliider kannatab külmavärinate all isegi kuumas Aafrikas ja näeb igal ööl kohutavat und mustast baretist. Läbisõidul Euroopast olla ta igal pool näinud vaid musti barette ja muud ei midagi. Sarnane vaatepilt mõjus nii kohutavalt, et purpurpunane veri sotsi soontes muutunud valgeks, kui rõõsk koor. Ja nüüd ei tahtvatki ta enam Aafrikast tagasi tulla, sest valgeverelise sotsi südant olla võlnud must-taverelised kaugemaa kaunitarid, kes ei kanna barette ega muid hilpusi oma ihul.”¹⁶

Teistkordne kohtumine Marokoga Casablancas ei kujutanud rändurile, kelle reisimärkmeis oli Aafrika alanud juba Sitsiilias, enam mingit eksootikat. Reisikirjas ja kirjades kodumaale kirjeldab Ast Casablancat, kus tollal oli ligi 200 000 elanikku, kui Maroko euroopalikku eeskoda, hangeldavat parasiitide linna, majanduslikku pea-aju ja suursadamat. Casablancas asusid mitmed välismaa, eelkõige muidugi Prantsusmaa firmade ja pankade esindused ja kontorid, eurooplasele oli see ka Maroko kultuuriliseks pealinnaks, mitte aga juutidele ega araablastele. Siin asusid riigi ainuke teater, arvestatavamad raamatukogud ja raamatukauplused, juba ajas juuri arenev turism, mis Asti irooniliste märkuste sõnul piirdus esialgu küll luksuslaevadelt ehk “ujuvatelt pilvelõhkujatelt” maale parvlevate puhkajate tungiga supelranda ja kohalikesse poekestesse – ostma kaupu ja alaväärtuslikke käsitöösemeid, mis sageli olid varustatud sildikesega “Made in Germany”. Kodustele on Ast mõnepäevase Casablancas viibimise järel lähetanud järgmise kirjelduse: “Mingit vaenu või viha pole märgata. Hispaanlased on laskunud umbes samale tasemele, kui araablased ja berberidki. Prantslased hoiavad oma uhkust rohkem püsti. Rahvariituse poolest jätavad tänavad säärase mulje, nagu valitseks siin igavene karnevaal. Igatahes ei ole Estonia maskiball mitte kirjum. Minule meeldib see kõik hirmsal kombel. Ka Idamaa inimene ise tundub mulle väga meeldivana ning kodusena. Eestist ei

ole mingisugust teadet ärasõidust saadik lugenud. Sellest järeldan, et seal peadpööritavaid sündmusi igatahes pole olnud.”¹⁷

Peadpööritavaid sündmusi ei toimunud ka Casablancas ja kiidusõnu jagubki Astil eelkõige selle linna turvalisusele, mis ulatub üle Euroopa linnadest. Kuritegusid, kui väiksemad näppamised välja arvata, esinevat harva, omapärase seigana on reisikirjas mainitud Casablancas mediinas aset leidnud eesti meremeeste löömingut, millesse araablased ei sekkunud, sest pidasid kaklejaid neile sümptatiseerivaiks sakslasteks. Suurima kuriteona mainib Ast septembris 1935 Casablancas päise päeva ajal toime pandud relvastatud pangaröövi, mida hoolimata rohkest tunnistajate hulgast ei õnnestunud takistada ega tabada. Kurjategijad võeti kinni alles kuu aega hiljem Alžeerias Oranis, kus nad üritasid röövida erapanka, kuid seal tuli pankur röövlitega, kes osutasid oma partei kassat täiendama tulnud hispaania anarhistideks, üksipäini toime.

Ometi on Casablancas Marokoga tutvumise alustuseks õige, kuid sealt tuleb Asti jälgedes minna edasi sisemaale – Marrakechi ja Fessi. Kui *casa* oli euroopalik, siis Marokot tervenisti käsitab Ast kontrastide maana: see on läänepoolsem orient ja islamimaa, kus leidub mõndagi veel keskaja Euroopat meenutavat – ent 5. jaanuaril läbi kõrbe otse lõunasse Marrakechi sõites näeb ta Maroko vanimat maanteed palistavaid telefonitrate, ajuti paralleelselt kulgevat raudteed ning restorane ja bensiinijaamu: “Tsivilisatsioon on nagu vähjatõbi: kord nakatunud, kasvab juuri kõikjale.”¹⁸ Islami- maale tavatu liberaalsus ilmutab end Casablancas 7. märtsil 1934 Tuglasele otse Wernerile kohvikusse adresseerinud Maroko lahtisel postkaardil, mis loori alt häbenematult paljastab Põhja-Aafrika noore tantsijatari prinki ülakeha.

Püsivamalt seabki Ast end sisse Marrakechis. Üks ja varaseim tema kirjaümbrikute järgi tuvastatav aadresse on Hotel au fin Gourmet Bab Agnaou tänavas, mis linnaplaani järgi otsustades viib otse vana Marrakechi keskusse, Jemaa-el Fna väljakule, millel toimuvat melu on kirjeldanud kõik Maroko-reisijad. Äritsejate, maotalsutajate, ravitsejate ja ravitsetavate kõrval annab Ast oma reisikirjas meeldejääva pildikese ühest berberi jutustajast, kes roostetanud plekktnünil istudes vestab erootilisi jutukesi, milles korduvad universaalsed motiivid, ja sügab samal ajal, kui kuulajad naerukrampides

¹⁵ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Tallinn 2004, lk. 135.

¹⁶ J. R. Kas õnn või õnnetus. – Kalevlane 27. 01.1934, nr. 4, lk. 1.

¹⁷ K. Ast kodustele 04.01.1934. EKM, EKLA, f. 169 m. 221:1.

¹⁸ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 50.

väänlevad, laisalt jalasäärt. Asti kokkuvõttes kordub Tuglase tähelepanek, mis puutub Maroko põliselanike suulisse kultuuri: “Väidetakse, et mitte ühegi kultuurirahva pornograafiameister ei suuda ületada selle berberi fantaasiat. Aga üldse valitseb Dshemaa-el-Fna’l berberi fantaasia, nagu kogu Maroko vaimueluski. Maurid omasid küll kirjaoskust, maurid löid küll literatuuri ja kunstid, aga vaimu andsid sellele berberid. Mauri autorite päritolu on enamikus berberlik.

Tänu berberite kirjasõna puudumisele kantakse selle rahva sõnaline looming, nii luule kui proosa, veel meie päevilgi elavate raamatute – andekate inimeste – kaudu rahva hulka. See allik ei kuiva. Jutud, naljad ja mõistukõned pärandatakse põlvest põlvele, täienes ning ajakohanedes.”¹⁹

Hotellituba Marrakechis oli väike, aga väga puhas, ja Ast oli väga rahul oma eluga. Nagu ta Elo Tuglasele on kirjutanud, soojendas ta end sisaliku kombel päiksepaistel, õppis prantsuse keelt, vaatles üle linnamüüride paistvat võimast Kõrg-Atlase lumist harjastikku, mis tipneb 4165 meetri kõrguse Toubkaliga, nautis elu ja seda, et Eestit, Euroopat ja poliitikat poleks nagu olemaski. Ei mingit tagasiminekut ega soovigi selleks – selle asemel oli ta hoopis pidanud äriülesannete saamiseks läbirääkimisi Tallinna laevähiisusega ja tahtis minna edasi Gambiasse, ikka rohkem musta Aafrika poole. Ehk andis selleks mingi tõuke K. A. Hindrey eeskujule, kes oli käinud juba 1927. aastal Kongos, poseerinud seal ahviga ja tulemuseks andnud reisimärkmed raamatus “Kongosõit” (1929).

Lõunapoolsesse Aafrikasse Ast ometi ei jõudnud, kuid Peetsidega koos tegi ta lühemaid autoreise Marokos. 28. jaanuaril käisid nad Marrakechist 175 kilomeetri kaugusel otse läänes Atlandi rannikul asuvas Mogadoris (praegu Essaouira) ja 4. veebruaril tegid väljasõidu Atlase mäestikku. Tänu tihedale suhtlemisele Peetsidega ning nende tutvustele ja heale mainele põliselanike hulgas sattus Ast araablase kodudes ka sellistesse paikadesse ja olukordadesse, kuhu eurooplased, võõral, müüdu pole pääsu. Marrakechi kadile ehk ülemkohtunikule Hädech Adriss el-Uarzazile esitleti Asti kui endist Eesti riigi vesiiri. Asti arvates on vesiir võimukam kui demokraatliku riigi minister, kellesse ülemkohtunikki ei suutnud kuigi suure aukartusega suhtuda. Asti kommentaari järgi arvanud kadid: “Noh, mis vesiir

7. märtsil 1934 Casablancast Werner Kohvikusse saadetud postkaart “Afrique du Nord. Jeune danseuse”, trükitud Algeris.

sa ka oled, kui kolad poisikese kombel võõraid maid mööda! Istuks kodus ja valitseks haaremit! Mis isu on sul elada hotellitoakeses ja käsutada jooksupoissi, kes sulle pealegi vastu hakkab. Ära tembuta ja mängi narri. Kasvata endale pisutki habet ning tule siis rääkima.”²⁰

Tänu tunnustatud *tubib*’ile ehk arstile R. Peetsile õnnestus Astil külastada ka haaremit, ehkki selle pidaja, Marrakechi paša asjadevalitseja, tõlk, tseremooniameister ja usaldusmees ühes isikus, oli reisinud liiga palju Euroopas ja teda ei peetud enam eht-araabia tüübiks. Teda kutsutigi võõrapäraselt *monsieur* Häshider. “Noh, armas Ast, teie lõpetate oma päevad vist küll keeruliselt,” arutlenud doktor Peets haaremis-käigu puhul, “sest nii pole veel ühelgi eestlasel vedanud. Kui dr. Kallas Marrakechis käis, palusin kadit näidata talle oma naisperet... aga mitte ei näidanud. Teil on õnne!”²¹ Õnn oli seda suurem, et peremeest ennast polnud kodus ja tema neljast naisest – esinaine süsimust ja võimukas – koosne-

¹⁹ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 131.

²⁰ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 141–142.

²¹ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 156.

Postkaart saadetud Fessist 20. XI 1938 Noor-Eesti kirjastuse. Tekst: "Armsad Tuglased! Oleme parandanud oma reisikonte Marokos ligi neli nädalit ja hakkame nüüd kaudu Orani Euroopasse sõitma. Jaanuari kuul jõuame Eestisse. Teile mõlemile palju tervitusi ja rikkalikult häid soove. Nägemist! K. & L."

vasse peresse kuulus ka Euroopa päritolu naine. Arsti kutsumise põhjuseks oli, et paša teise naise tütar oli raudnaela varbasse astunud.

Peetsid olid Asti rännakute sagedased kaaslaste nii Marrakechis kui ka mujal Marokos, keeleoskuse ja varasema kogemuse tõttu on nad asendamatu "sissejuhatus Marokosse", seetõttu mainitakse neid Asti raamatus ka üsna sageli. Kuid millegipärast mitte vastupidi – Leonora Peetsi "Maroko taeva all" ei lausu Astist sõnagi. Miks? Samas kui Eduard Wiiralt, kes viibis Marokos 19. juulist 1938 kuni 18. veebruarini 1939 ja suurema osa sellest ajast just Marrakechis,²² jäädvustades Maroko tüüpe ja motiive jõuliselt eesti kunsti, pälvib L. Peetsilt väikse etüüdi.

Põhjus on lihtne. Leonora Peets pühendus teadlikult Maroko ja selle maa põliselanike kirjeldamisele ning seetõttu esineb tema raamatus eurooplasi üldse minimaalselt ja ainult otseses kokkupuutes marokolastega. Etüüd Wiiraltist oli aga "Välis-Eesti" kirjastuse omaniku Lembit Kriisa eeltingimus raamatu avaldamiseks: kui paljudel eestlastel on seinal Wiiralti kaamel, siis ei saa ka raamatut Marokost pakkuda neile ilma Wiiraltita! Nõue oli seda narrim, et Wiiralt ei võtnud kogu Marrakechis viibimise pika aja jooksul ühendust Eesti aukonsuliga, mis olevat dr. Peetsi veel kümme aastat hiljemgi häirinud. Samal põhjusel ei kajastu L. Peetsi raamatus ka Aino ja Oskar Kallase ega teiste Eestist tulnud külaliste võõrustamine.²³

Peetsid ja Ast polnud aga Marokos tollal ainsad eestlased. R. Peets on maininud "Kave" kompvekkide vahendamist Marokosse üritanud Pärnu meest Boris Oltovit Casablanacas, juttu on olnud leegionäridest, kellest mõnda on mainitud ka E. Mälli raamatus. Oskar Reitel ja Aleksander Väli on jäänud almanahhis Välis-Eesti avaldatud fotole, sealsamas kõrval on ka vabariigi aastapäeva puhul tehtud pilt kuuest eestlasest (aukonsul ise, hr. ja pr. Fehst, J. Wenemann, A. Lehtmann, Marrakechi ümbruse asundamise ja maaparanduse ametkonnas töötav insener A. Trell) Maroko Eesti aukonsulaadis.²⁴ Ast ja teisedki kirjeldavad eestlasi ja kooskäimisi Maroko Eesti konsulaadis Peetside juures. 1934. aastal tähistati jõuluõhtut, kus Ast mängis jõuluvana ja tegi kingitusi,²⁵ R. Taagepera on meenutanud Peetside perepärimusest värvikat seika, kuidas Ast koos kellegi Marokot külastanud kaasmaalasega laulnud nende kodusel koosviibimisel "Internatsionaali".²⁶

Külalisi Eestist väisas Marokot ka läbisõidul ja lühemaks ajaks. Mis puutub töötajatesse ja ärimeestesse, siis küllap olid vähemalt osalt nende Maroko-külastuste ajendiks R. Peetsi avaldatud artiklid ja intervjuud kodumaa ajakirjanduses, milles kiideti ümberasumist soodustavat lähedust Euroopale, põhjamaalaselegi sobivat ja kosutavat kliimat, mis jõukohase töö leidmise korral pidi peast viima enesetapumõtetki, ning võimalusi arendada kaubanduslikke kontakte Eestiga, mis võisid mõjuda üsna ahvatlevalt: "Tulgu mõni kogunud ärimees, näit. Marokosse,

²² M. Levin. Eduard Wiiralt 1898–1954. Tallinn, Eesti Kunstimuuseum, 1998. lk. 74–76.

²³ R. Taagepera J. Kronbergile 09.03.2006.

²⁴ R. Peets. Eestlaste asumise ja kaubanduslike suhete loomise võimalustest Marokos. – Välis-Eesti 1933, nr. 1, lk. 12–13.

²⁵ Maroko eestlased pühitsesid jõuluõhtut. – Välis-Eesti Almanak 1935, I, lk. 24.

²⁶ R. Taagepera J. Kronbergile 09.03.2006.

avagu siin tegevus ja asutagu eesti meestega harukaupluste võrk üle kogu maa. Kui mehel on tahtejõudu, õnnestub ettevõtte kindlasti.”²⁷ Turgu oleks nii metsamaterjalil (puitu pakkuski laevaomanik ja äriees Alfred Kalm, ent suurema eduta), mööblil (juba mainitud Lutheri toolid!), kompevekkidel ja piimatoodetel. Insener A. Trellil oli aga pakkuda projekt 2500–5000 hektari maa ostmiseks ja Eesti koloonia asutamiseks, mis taganuks tööd vähemalt 50 perekonnale ja teiselt poolt võimaldanuks kodumaa varustamist vajalike põllumajandussaadustega.²⁸

Tõenäoliselt olid Astil mingid äriplaanid olemas juba Eestist lahkudes. Millestki pidi ju elama, ja kuigi Astil jooksis Riigikogu liikme palk ja aeg-ajalt maksid ajalehed talle korralikku honorari, ei piisanud sellest siiski võõral maal elamispinna üürimiseks ja ringi liikumiseks. Pealegi oli Marokosse jõudnud ka Leili Abram ja see tähendas kulutuste suurenemist. Kirjavahetustes kodumaaga on Ast väljendanud ka soovi teenida 4–5 aastat Puhkide firmas äritegevusega raha ja siis kirjutamisele pühenduda.

R. Peets on kirjeldanud Asti äritegevusse suundumist järgmiselt: ”Suurima hoolega asus tema ettevalmistuste tegemisele. Istus päevas tundide viisi prantsuskeelse õpperaamatu taga, käis kauplustes ja turul, vaatas restoranides, mida rahvas sööb, ja pani tähele poodides, mida kaupmees müüb. Korjas andmed kaupade ostu-müügi hindade üle, ning kogus kõiki muid tarvilikke teadmisi.”²⁹

Aprillis 1934 käisid Marokos ja Marrakechis Tallinna Kaubandus-Tööstuskoja direktor Joakim Puhk ja Eduard Puhk, Astile lähedased inimesed äriiringkondadest. Koos sõideti autoga, mida juhtis Eduard, läbi suur osa Marokost, kohaliku juhti kaasa ei võetud. Fesist, mida Ast peab Maroko tegelikuks südameks, ostis ta Tuglasele kingituseks käsitsi kirjutatud kolmevärvilise koraani. Selleks pidi ta leidma muhameedlase, sest uskmatautele oli lubatud müüa ainult trükitud tekstiga koraani. Käidi ka üle Kõrg-Atlase lumiste nõlvade lõuna pool Tarudnanttis ja veedetud lõpuks kolm päeva Agadiris. Ühes teeaärses alevis leidsid nad küll bensiinijaama, kuid meest, kes neid teenindaks, andis otsida. Samas kohas

on tehtud foto Puhkidest koobaskohviku lähel – euroopalikud härrasmehed, nagu ikka, valgetes särkides, pintsakutes ja lipsudega.³⁰

27. aprillil Tuglasele Fesist saadetud kirjas tunnistab Ast, et kuna poliitiline elu Eestis teda ei vaja, siis jääb ta võib-olla sügiseni Marokosse. Äritegemise kohta viitab ta üksnes, et rajab kaubandusesindust, kuid keelab sellest rääkida. Igatahes langes tema tegevuse raskuspunkt nüüd üle Casablancasse ja sellest saame teada R. Peetsi heatahtlikul vahendusel järgmist.³¹ Puhk & Pojad toel üüris Ast ärruumid ja riputas välja prantsuskeelse sildi “Eesti toiduainete kauplus”, juulis 1934 proovipartiina saabunud kaupade hulgas oli peamine või, aga selle kõrval jõudsid müüki ka singid ja vorstid, kaerahelbed, juust, kilu, sprotid ja valge viin, kõik varustatud etiketidega “Tallinn”. Kaupadel olevat olnud menu, ja seda hoolimata suhteliselt kallist hinnast võrreldes mõne teise maa samalaadsete toodetega. Eesti toiduainete kaubamaja või poe pidamist Marokos mainiti mitmes kodumaises ajalehes.

Esialgne entusiasm ja kaupade menu hakkasid aga 1934. aasta lõpu poole lahtuma, kui saadetavate toiduainete kvaliteet langes ja laadungi kohalejõudmine viibis. “Mind veavad libedale Tallinn ja laevaliiniid,” kirjutas Ast R. Peetsile. “Olen nimelt võiga tublisti sisse kukkunud. Tä ei ole seda väärt, mis pidi olema. Esimesele, suvisele, saadetisele ei saanud vähematki etteheidet teha, aga siis paisati kaunis räbalat võid. Juba pärale saabudes oli kogu tublisti kannatanud. Enamasti igas kastis võil sinised plekikesed peal. On ka sääraseid kaste, kus või juba tegemise juures mõningat mustust näinud, just kui oleks teda paberossi tuhaga vastupidavaks tahetud teha. Kaotasin selle või müümisel kohe algul osa klientuurist. Nüüd on mul seda kahtlast kaupa veel ligi 2 tonni. Ei jää muud üle, kui pean maha müüma alla oma hinna. Uus saadetis võid jõuab kohale detsembri esimesil päevil. Aga katsu nüüd jälle oma reputatsioon korda seada ning usaldust uuesti võita. – Peale selle teeb laevaliin halba nalja. Kaubad, mis juba 2. oktoobril välja saadetud, on praegu (13. nov.) alles pärale jõudmata. Pidiid saabuma 28. oktoobril, aga nagu ikka, jäi eesti laev hiljaks ning laskis tähtaja mööda.”³²

²⁷ R. Peets. Eestlaste asumise ja kaubanduslike suhete loomise võimalustest Marokos. – Välis-Eesti 1933, nr. 1, lk. 14.

²⁸ A. Trell. Eesti koloonia asutamise võimalusi Marokos. – Välis-Eesti Almanak. 1933, nr. I, lk. 10–11.

²⁹ R. Peets. Kuidas tulid Eesti kaubad Marokosse. – Välis-Eesti Almanak 20.12.1934, nr. VI, lk. 2–3.

³⁰ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 111.

³¹ R. Peets. Kuidas tulid Eesti kaubad Marokosse. – Välis-Eesti Almanak 20.12.1934, nr. VI, lk. 1–4; Eesti kaup ründab Aafrikat. – Vaba Maa 03.07.1935, nr. 154, lk. 4.

³² R. Peets. Kuidas tulid Eesti kaubad Marokosse. – Välis-Eesti Almanak 20.12.1934, nr. VI, lk. 4.

Pankrotti see ebaõnn Asti ettevõtet päriselt ei viinud, aga kavatsustest laiendada tegevust Alžeeriasse ja Senegali ei tulnud ka enam midagi välja, kuigi R. Peets sellest veel 1935. aasta suvel, kui Ast pidas juba lahkumisplaan Marokost, kodumaa ajalehtedele antud intervjuudes kõneles. Kohalike klientide hulgas sai Ast austava hüüdnime “mul-septa”, mis tähendab “või isand”³³, ja ilmselt õnnestus toodangut realiseerida ka edasimüüjate kaudu mujal Maroko linnades: “Gueliz’i (Marrakeshi Euroopa linnaosa) turul märkas kord Leonora Peets selgete Eesti tunnustega võid (arvatavasti Asti vahendatud) – aga “Taani või” sildiga. Kui LP protestis, nõustus kaupmees, et on küll Eestist, aga “Kesse seda ostaks, kui ma ei ütleks et on Taani oma?” Kuidas siis Eesti või üldse saaks oma kvaliteediga tuntuks saada? Selle kohta kaupmees vaid kehitas olgu.”³⁴

Kodumaal osutus Asti võiairi ehk siis tegevus Eesti toodete ekspordi hüvanguks hoopis karikereimise objektiks. Vaba Maa avaldas 8. jaanuaril 1935 karikatuuri pealkirjaga “Uus romantism”, millel kujutatakse Asti, tilkuv võipütt seljas, lõviga tõtt jöllitamas, taamal neegriõnnid, mis viitavad küll lõunapoolsemale mustale mandrile, selle juures on tsiteeritud aukonsul R. Peetsi kirja: “Võipakk portfellis, kõnnib Karl Ast hommikust õhtuni mööda kauplusi, teeb sõitused sisemaale, – ja kõik seda Maroko juulikuu kuumendava päikese all, kui kraadiklaas tihti näitab varjus +45°C. järgi. Aukartusega vaatan pealt, kuidas meie endine minister, parlamendi abiesimees, rahvast tunnustatud kõnemees ning kirjanik lõikab Marrakeshi turul oma käega kodumaa võid ja paneb 1/8 kg. viisi ostjale kaalule.” Karikatuuri allkiri ei ole just kuigi heatahtlik: “Politiika ei toida enam, nüüd peab katsuma äri teha reaalsema ainega!”

Kibestumust ega pettumust Ast Marokos igatahes ei tundnud. See maa talle meeldis ja kiidusõnadega pole ta kitsi ei erakirjades, Uus Eestisse saadetud reisikirjades ega 1936. aasta sügisel “Eesti Raamatuaasta” logoga ilmunud raamatus “Allah ja ta rahvas”. Kohe sissejuhatuses ütleb Ast, et tema raamat pole vikerkaarena lookas värvikaist reisielamusist, et ta pole patsutanud sultanile õlale ega lahkunud selt eksootiliselt maalt lootosega nõõpaugus, palmilehvik pea kohal, nagu enamasti on tavaks hoobelda värvitrukis reisipäevikuis. Ta tunnistab, et Marokos ei pääsenud ta tõelisusest valla – ent just selles ongi

Asti raamatu voores, mis nüüd välistab tema varasematele reisivestetele osaks saanud etteheited literatuursuses. Seekordne kriitika tõstab esile just piisavat elukogemust Marokos. Ast kõneleb oma kokkupuuteist araablase ja berberitega, retklemissi lõuna pool Atlasi, Sussimaal, kus tollal veel varjatud kujul leidus orjapidamist, kirjeldab põgusalt põhjapoolseid kabiile ning muidugi ka ajalooliselt seal juba kaua elanud juute ja hiljem Marokosse asunud eurooplasi nende vastastikuste suhete võrgustikus. Maroko euroopalikumad linnad teda eriti ei paelu, kuid eksootika, eeldalt võõras erutab ja äratav huvi. Torkab silma, kuidas muidu religiooni ja igat masti massidega manipuleerimise suhtes tõrges ja kriitiline Ast avastab imetlusväärset islamisusust, leides sealt usukonfliktidele lepituse ja maailmarahu – millest ta oma loomingus romantikuna ju unistab! – sünkretistliku allika: “Lähidasim kõigi aegade prohvetitest on kristlikule maailmale prohvet Muhamed. Tema vaim liitub täiendavalt Naatsareti mehe vaimuga. Nad on kaks kaunist õuna ühest ning samast jumalikust puust. Aga maailm on olnud nende vastu ülekohtune ja poonud nad ristipuu külge. Ühe neist selle hirmsa sõna otseses mõttes, teise – sümboolses. Kogu meie ajalugu on olnud nii Jeruusalemma kui Mekka prohveti õpetuste jalge alla tallamine. Omavahel ei seisa need prohvetid mitte sõjajalal. Kui kunagi peaks teostuma rahvastevendus, siis võetakse omaks see südametunnistus, mis öitses üheväärsel iluga nii naatsaretlase, kui mekkalase rinnas. Nad on vennad tunnetelt ja töökspidamistelt. Mõlemad nad armastavad inimest, võttes tõeks, et – nii Ida kui Lääs kuuluvad jumalale.”³⁵

Või võtkem järgmine pühendus Marokole: “Austan Sind ja mõtlen Sulle sõpruses. Barakalausik! See tähendab – tänu Sulle kõige eest. Hindan Sinu diskreetset meelt. Pean lugu Su kaljukindlast usust ja teeskluseta religioositeedist, kuigi ei ole õppinud uskuma kaasa.”³⁶

Juulis 1935 hakkas Ast pidama lahkumisplaan Marokost – olgu siis Eestisse, Tripolitaaniasse (Liibüasse) või Abessiiniasse (Etiopiasse). Kui oleks rikas, läheks Madeirale ja hakkaks kirjutama, on ta unistanud ja erinevaid võimalusi kaalunud kirjades Tuglasele. Või elada mõnda aega Pariisis ja kirjutada seal valmis Maroko-raamat ning rännata seejärel ikka tagasi lõuna poole – Abessiiniasse? Majanduslikel kaalutlustel oli

³³ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 142.

³⁴ R. Taagepera J. Kronbergile 09.03.2006.

³⁵ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 194.

³⁶ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 11.

aga esialgu ainus reaalsus tagasitulek Euroopasse, ja poliitilisi kirgi talitses teatud resignatsioon, mida väljendavad ka Tuglasele tagasiteel Pariisist saadetud read: “Vaata, sõber Tuglas, poliitikale võime meie mõlemad pöörata rahulikult selja. Ma olen seda juba kahe aasta eest teinud ja nähtavasti ka Sina. “Poliitiline tõbras” on minu isikus küll veel alles ja terve, kuid tunneb huvi ainult rahvusvaheliste küsimuste vastu.”³⁷

Päev enne lahkumist Marokost käisid Ast ja tema kaaslane Casablanca mediinas ja vaatasid mošee ees – sest uskmatautele polnud lubatud siseneda – palvetajate massi, kes pühakotta pole mahtunud. “Nii kummarduvad nad kõik seal sügavas usulises harduses. Kõik: isandad siidrüüdes ja kehvikud lapitud hilpudes. Ei ole seal enam üksikindiviide, ei ole isikut. On vaid usklikkude kogudus. Taevas ja maa: Allah ja ta rahvas.

“Kas pole see ilus?” pärin oma kaaslaselt. “Kus oleksime veel näinud sellist valgust ja sellist hingelisust?”

“Mäletan näinud olevat...” lausub too.

“Kus küll?” imestan.

“Unes.”³⁸

Pariisist Tuglasele saadetud kirjas kurdab Ast Pariisi külmust ja üldse teistsugust vaimu, kui oli “Sinu ajal”: “Tead Sa, armas Tuglas, minu Maroko on sootu teine maa, kui Sinu oma. Hakkasin Marokot väga armastama ja leian, et eurooplane võib seal elada küll ja küll. Araablastes leidsime mõlemad ülisõbraliku ja toreda inimese. Algul nägime umbes Sinu silmiga (võõrad näevad ikka nii), aga pärast kodunesime seal suurepäraselt. Ei näinud enam kusagil ei vihaseid silmi ega ähvardavaid lõustu. Nad on väga armsad inimesed. Ainult sooviks neid pisut sõjakamatena näha.”³⁹

Maroko on Asti jaoks ilusam kui Euroopa ja tekitab üha nostalgilist igatsust sinna tagasi pöörduda. Oma reisiraamatu lõpetab Ast ridadega: “Mõeldes tagasi Marokole, näen toda maad purpurpunasuses ja helekollakuses. Vahel esineb ta mu silmle kaootilise tervikuna, vahel näen teravaid üksikpilte, justkui lõikeid inkrusteeritud klaasilt. Ma ei oska seletada, mis kisub mind sinna. Ma tahaksin viibida jälle ta taeva all, ta väljade palavikus, ta mägede reetlikus unenäolisuses. Ta on sisendanud mu hinge rahutut valu ja ma ei oska ega tahagi sellest enam vabaneda.”⁴⁰

Kuid eespool tsiteeritud Tuglasele saadetud kirja kokkuvõte on siiski järgmine: “Aga ei või jääda igavesti ühele maale, sest loodetavasti leidub võimalusi veel teisi ilusaid maid näha.”⁴¹

Eksootikat ja kaugeid maid on antud ja antakse Astidele tõepoolest näha veel ka edaspidi. 1937. aasta lõpul lahkusid nad uuesti Euroopast, sedapuhku oma pikimale reisile, mis viis esmalt Palestiinasse ja seejärel laeval kuni Jaapani ja Hiinani, kus nad võtsid ette ka rännaku sisemaal. Peaaegu aasta hiljem Aasiast naastes jõudsid Astid veel kord oma unelmate maale Marokosse. 14. oktoobril astusid nad Punase mere ääres asuvas Port Sudanis Norra laevale, mis tõi nad Casablancasse. Laev tegi vahepeatuse Alžiiris, kust 24. oktoobril Eduard Hubelile saadetud postkaart kõneleb tuttavatesse paikadesse peaaegu nagu koju jõudmisest – nii võluv on “see natuke Pariisi, natuke Saharat meenutav ilusate kübarate ja katkiste püksitagumike maa”. Aasia elevantide maa võlud ei jaksa võistelda kaamelite maaga, lisatakse veel samas napis sõnumikus.⁴² 20. novembril 1938 Maroko sisemaal Fessist Tuglasele saadetud postkaart teatab, et reisikonte on Marokos parandatud juba ligemale 4 nädalat. Vahemere rannikul asuvast Alžeeria sadamalinnast Oranist naasid Karl ja Leili Ast Pariisi – ehk siis viimast korda Euroopasse enne peatselt algavat suurt sõda ja mõned aastad enne lõplikku lahkumist Vanast Maailmast.

Janika Kronberg

(1963)

Lõpetanud Tartu ülikooli. MA 2001. Eesti Kirjandusmuuseumi direktor. Avaldanud kirjanduskriitikat ja kirjandusloolisi töid Eesti pagulaskirjandusest alates 1989, olulisemad artiklid koondatud kogumikku: “Tiibhobu märgi all. Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994” (2002).

³⁷ K. Ast F. Tuglasele 25.11.1935. EKM, EKLA, f. 245, m. 9:10.

³⁸ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 13.

³⁹ K. Asti kiri F. Tuglasele 25.11.1935. EKM, EKLA, f. 245, m. 9:10.

⁴⁰ K. Ast-Rumor. Allah ja ta rahvas. Tähelepanekuid ja elamusi Marokos. Tallinn, 1936, lk. 227–228.

⁴¹ K. Asti kiri F. Tuglasele 25.11.1935. EKM, EKLA, f. 245, m. 9:10.

⁴² K. Ast E. Hubelile 24.10.1938. EKM, EKLA, f. 182, m. 43:4.

Karl Asti kiri Tuglasele

Armas weli Tuglas,

mul pole ammu enam nii hea meel olnud, kui saades Sult ootamatult raamatu “Kriitika II”. Ole[n] päris weendunud, et ma Sind tol hetkel suurima meeleliigutusega enda lähidal tundsin. Sa oled üks parimaid, wast koguni ainsamaid, kellega nii väga tahaks kokku saada. Aga pole wist lootustki.

Alles lehitsedes Su raamatut tundsin järsku, milliseks metsmeheks olen wahepeal muutunud. Mul pole enam ühtki kultuurilist huwi. Ei loe midagi peale ajalehtede ja sealtki ainult üldpoliitilisi teateid ning artikleid. Ei käi teatris, isegi kinos mitte. Ja kogu too ümberorienteerumine oli toimunud endale märkamatu. Ainult Sinu saadetiis tõi mind järsku jälle wanasse õhkkonda üürikeselt tagasi ja ma ei tea, mis minuga siis juhtus: olin wist natuke kurb, natuke pettunud, natuke ehmunudki.

Aga tead Sa, Eestisse ja Euroopasse ei ihanud ma mitte tagasi. Olgu mis tahes, siin on kuidagi parem. Mõtisklemiseks oli mul aga rohkesti aega, sest oli laupäewa õhtu ja mina üks, sest Leili wiisin mõne päewa eest Marrakechi, kus praegu traditsioonil[in]e Foire, ja meie demonstreerime seal Eesti kaupa. Leili kätte jäi tolle ülesande teostamine – ja Sa tead, ta on üks wahwa naine. Temas on ka endist inimest rohkem alles, kui minus: näen teda tihti raamatuid lehitsemas, kuigi ta enamasti päewasest askeldusest puruwäsinud.

Minu äri siin, wana wennas, ei lähe ka kuidagi. Hirmus waeseks on jäänud Maroko. Aga ta on ühtlasi wist ainuke wabakaubanduse maa maailmas ja nüüd jooksewad kõik selle waese peale oma odawate kaupadega tormi. Nii kitsas ei ole elu siin pärast prodektoraadi teostamist weel kunagi olnud, kui praegu. Kõik laguneb ja kõik põeb ilmset kärnatõbe. Olin hiljuti Meknesis ning sattusin öösel ühte suurimasse hotelli. Hommikul väljamins ehmusin ja hõõrusin silmi. Suures eesruumis seisib õudne rist, must suur rist, ja selle üle kiri: “Cimeterie de 500.000 francs”. Sealt hakkasid siis minema teised õudsed ristid kuni kuuenda korrani. Pealkirjaks ikka: “Cimeterie, cimeterie...” Selle tembu oli mänginud hotelli perenaine oma wiimise mänguna enne hullumajja paigutamist. Hotelli hooldab mingi pank ega ole sellest pärandusest niigiwõrd huwitatud, et kõrwaldada õudseid riste. Suurtes saalides luksusliku mööbliga liigub kaks-kolm inimest. Nendegi juhuslikkude hulgas olewat sääraseid, kes katsuwad arwet õiendamata putkata. Mulle tundus, et see surnuaed oli tüübiline ja sümboolne kogu Maroko jaoks.

Aga mingi seesmine kamitsas olek seob mind siia, sest ma ei tunne ühtki kohta, kus parem oleks. Liiguks küll lõunapoolle weel, sest see palawa päiksega maa on ilma päikseta häbemata külm. Rändaks meelsasti Kongosse, kuigi ma sellest maast miskit ei tea, aga praegu pole see weel wõimalik. Tõenäoline on siiski, et kord üsna troopika alla poen. Ainult Leili ei ole hästi nõus. Temas on toda kultuuri pärmi weel liiga palju.

Enda kohta ei tea ma weel kindlasti öelda, kas põgenen mina kultuuri wõi kultuur mind. Wõi pole kultuuri üldse olemas. Kurat teab, mis siin ilmas sünnib, aga Euroopa on nagu pärdik, keda teistel planeetidel balaganides demonstreerida wõiks. Annaks keegi mulle selleks kontsessiooni, sõidaks otsemalt Saturnusele miljoneid teenima. Aga ei saa ometi salata, et kõiges selles jaburuses on oma loogika ning wast koguni pakiline wadjaduski.

Ma olen enda endisest elust wist hirmsasti täis söönud ja nüüd käiwad ikka weel wastikud rõhked. Aga kes rõhib, see seedib imekiiresti, ja kes teab ehk tuleb warsti jälle endise järele isu.

Kuid toda “endist” pole enam. Ja nii otsi siis jaanalinnuna põõsast, kuhu enesepettek pead pista. Selle paosklemise ja teesklemise pealt olen tabanud end mõnda korda. Nii näiteks lähen ma reisidel ikka kas Medinasse või Mellahhi ööbima, harvakult Euroopa linnaossa. Ja kui siis päiksetõusu eel juba täna rõkkab – weemehed eesliwankri kõrwal sikusarwe puhuwad, noateritajad wilepilli ajawad, kerjused “Mulanat” hüüawad ja kogu too pime ning fanaatiline rahwas sajahääliselt kisab, – siis on mul woodis lamades hea tunne, justkui oleks ise kusagil bousbiri urkas ilmale sündinud. Aga õiguse pärast ei tohiks see nii olla. Ja sellepärast ma haistangi sageli enda juures otsekui mingit seesmist teesklemist.

Tali oli meil täna wu sant. Peaaegu ilma wihmatilgata. Nüüd on lõpeks april käes ning palawus platsis ja wihma pole enam uneski näha. Kõik, mis weel imekombel jäänud kõrbemata, kõrbeb peatselt. Allah taewas teab, millega see rahwas oma kaameleid ja eesleid toitma asub. Üleeile sattusime Marrakechi teel sirokko kätte. Leili – wahwa naine – tegi 80-kilomeetrilist sõitu. Aga käed läksid tal mustaks nagu kuutõrwajal, sest taewast sadas mingeid poolsurnud putukaid ja tahma ning rool läks märjaks ja libedaks. Hommikupoole ööd sõitsin ma tagasi. Putukate sadu oli ikka nii tihe, et tugewatest tuledest hoolimata waewalt suutsin teejoont tabada. Pimedas mõtled igasuguste tarbetute asjade peale. Ka Eesti tuli meele ning minus möllas mingi sarkastiline halemeelsus, et näe, – teil waestel kuraditel ei saja isegi putukaid mitte.

Waba Maa käib mulle ja sealt loen kõike, mis puutub tolle ülalalawalt armastatud isamaasse. Küll on suured sündmused, nagu näiteks nimede eestistamine. “Eenpalutamine” wõidujooksu ning auhinnatamisega. Ülemaine “maramaatamine” ja kinnisekõhuga sitalkäimine. Tuleb imestada, kui passiwseks läheb inimisloom: kõik juhtkirjad ja sõnawõtmised suunduwad “kukede” poolt ettekirjutatud ametlikku wagu mööda, alates ihulehe Kajaga ning lõpetades Rahwa Sõnaga. Ka kirjanikkude liidu wiimase koosoleku kirjeldust olen juba lugenud. Ma ei tea tõest, millal Sina siis Eloga Niiluse algallikaid otsima sõidad. Ahwide keskel oleks Sul wist parem, kui kohwikus. Ah jaa, täna toitsin weel ühe kaasmaalase wõsukesega ahwe. Tuli siia nimelt weider mees ja otsis mu üles: aastat 28 wana, nime poolest Ungern-Sternberg. Politsei peab teda kole kahtlaseks, aga tas ei ole muud, kui suur laadung naiiwusust ja lollust. Tähaks ka miskit tegema hakata, aga ühtki otsa ei ulatu kätte. Tema ideaaliks on leida rikast wanamoori, kes oma autod ja rahad hooldamisele usaldaks. Tä kooliwend, keegi Harpe, kes ka siin purjuspäi oma aega wiidab, on juba säärase õnne otsa sattunud ning käsutab koguni kaht luksusautot ühes 55-aastase miljonääri lehest prouaga. Baltimaad on küll pisikesed, aga nende sõnniku ots ulatab üle mitme maawöö. Kuid teistest maadestki walgub siia aina sõnnik. Selle tõttu on meie seltskondlik elu küllaltki grotesk ning eksootiline. Wänge ja kange maa!

Kui Sul oleks mingi wõimalus Eloga siia sõita kaheks-kolmeks kuuks, küll oleks tore! Kuigi ma siia kõik oma Eestist toodud püksid jätan, ei ole ma siiski nii waene, et teile elamist ei saaks anda. Teeksime koos mõned ärireisid ja naudiksime suurimat wara, mis siin ealeski ei lõpe – päikest. Kuigi talwel on tubades hirmus külm, lepib inimest selle maaga too lakkamatult palaw päike. Täna wõis suurima mõnuga rannas pikutada ja end laintest üle uhtuda lasta. Teile läheks seda wäga waja.

Kui Sa selle kirja kätte saad, siis terwita südamlilikult Elo. Tä on natuke tige naine, aga siiski hea naine. Peale kõige muu ole siis ka ise terwitatud ja weel kord tänu raamatu eest.

Sinu K. A.¹

¹ Kiri plangil “Produits d’alimétation d’Estonie” ja adress “K. AST 244, Boulevard de la Gare Casablanca, C/C Cheques postaux 110.13 R.C. 12.320”, telefoni kohal lünk. Kiri on kirjutatud Casablancas 14. aprillil 1935.

Hea lähtepunkt tulevastele uurijatele

Tõnu Raid. Eesti teedevõrgu kujunemine. Punnpaap, Tallinn, 2005. 255 lk., ill., kaart. Kokkuvõte inglise ja saksa keeles.

Eesti ala ajalooline teedevõrk, selle kujunemine, paiknemine maastikul ja eri piirkondade vaheline suhtlus on majanduslikust, sõjalis-poliitilisest või kommunikatsioonist aspektist huvi pakkunud nii arheoloogidele kui ka keskaja ja hilisemate perioodide uurijatele. Ometi ei ole erinevalt naabermaadest meil selle temaatikaga seni keegi terviklikult tegelema. Nii on tulnud paljuski rahulduda ajaloolaste erinevatesse töödessa laiali pillutatud tähelepanekutega teedevõrgu kohta või otsida tuge Läti ajaloolase Vilnis Pāvulānsi tödest¹ ja kanda tema uurimistulemused Liivimaa kontekstist üle Eestimaale. Samas on arhiivialikaline baas siinse teedevõrgu kujunemise ja arengu uurimiseks ülimalt soodne, seda tänu viimase kolmesaja aasta jooksul ladesunud rikkalikule kaardimaterjalile ja kaartide juurde kuuluvatele kirjeldus(raamatu)tele. Nn. Suurt Rootsi katastrit ja teisi Rootsi võimuperioodist pärinevaid kaarte on seni eelkõige käsitletud asustus- ja agraarajaloolaste töödes.²

Lisaks 1680. aastate esimesel poolel reduktsiooni käigus tekkinud katastrikaartidele on Rootsi võimuperioodist Eesti- ja Liivimaa Eesti,³ Läti⁴ ja Rootsi keskarhiividesse talletunud hulgaliselt teisi geomeetrilisi, m. h. teetrasse kujutavaid kaarte. 2001. aastal publitseeris Ulla Ehrensvärd Rootsi arhiivides (valdavalt sõjaarhiivis) leiduvate Eesti ala kujutavate

kaartide kataloogi,⁵ millest kujunes paljudele ajaloolastele sõna otseses mõttes teejuht Rootsi arhiivirikkuste juurde. Kindlasti oli Ehrensvärdi kataloog oluline abivahend ka Tõnu Raidile materjali leidmisel raamatu “Eesti teedevõrgu kujunemine” koostamiseks.

Võib kõhklusteta väita, et Raidi raamat on kirjutatud olulisel teemal, mis pakub huvi paljudele ajaloolastele, ja et raamatule on tagatud koht Eesti ajaloo historiograafias. Nii raamatu sissejuhatuses kui ka mitme alapeatüki juures on Raid selgitanud oma uurimuse eesmärki. Selleks on kaardimaterjali alusel jälgida teedevõrgu kujunemist ja arengut Eesti- ja Liivimaa keskaja algusest kuni esimeste kaartide ilmumiseni Rootsi riigi provintssides Eestis ja Põhja-Lätis ning sealt edasi kuni 1940. aastani (lk. 6). Samuti on autor püüdnud anda esialgse ettevaatliku käsitluse loodusolude mõjust teede tekkimisele, kujunemisele ja arengule ajaloolisel ajal (lk. 9). Raamatu keskel teeb Raid täpsustuse, et töö eesmärgiks on kaardivõrgustiku abil tõestada, et peaaegu kolme sajandi jooksul (1680–1940) pole Eesti peateede asukohad looduses muutunud (lk. 61, sarnane eesmärgiseade on ka lk. 74). Teiseks püüab Raid retrospektiivse kartograafilise käsitluse abil tõestada, et peamiste teetraside asukohad on püsinud samades paikades vähemalt alates 13. sajandi keskpaigast kuni 17. sajandini. Etteruttavalt võib öelda, et püstitatud uurimishüpoteesi autor ka tõestab. Võrreldes omavahel 17. sajandi kaardimaterjali, Eesti kaitseväge 1920. ja 1930. aastate kaarte, 19. sajandi lõpu nn. verstaseid ja 1856.–1866. a. 3-verstaseid kaarte, sedastab ta, et teedevõrk on vähemalt peateede osas püsinud alates 17. sajandi lõpust samal kohal rohkem kui 300 aastat (lk. 74–75). Mõneti probleemsem on 17. sajandist varasemasse aega tagasi minek, sest kaardimaterjal lõpeb ja võrdlusmaterjali otsimisel tuleb leppida

¹ Vt. nt. V. Pāvulāns. Satiksmes celi Latvija XIII–XVII gs. Zinatne, Rīga, 1971.

² Mõningaid näiteid Suure Rootsi katastri tekkimise ja kaardimaterjali kasutamise kohta agraarajaloo kontekstis: H. Ligi. Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI–XII sajandil. Tallinn, 1963, lk. 6 jj.; Ü. Liitoja-Tarkiainen. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Tartu, 2000, lk. 40 jj.; Ü. Tarkiainen. Geometrisk kartor från Estland och norra Livland som källor för bosättningshistorisk forskning. In: Nationalutgåva av de äldre geometrisk kartorna: konferens i Stockholm 27–28 november 2003. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm, 2005, lk. 61–80.

³ Eesti Ajalooarhiivi ajalooliste kaartide register: <http://www.eha.ee/kaardidreg/kaardid/kaardid.php?module=85&op=1&lang=ee> (15.12.2005)

⁴ Fondid 7404 ja 6828.

⁵ U. Ehrensvärd. Topographica Estoniae: handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar = Handgezeichnete Karten und Zeichnungen von Estland in schwedischen öffentlichen Sammlungen. In: Eesti teadusliku seltsi Rootsis aastaraamat, 12 (1991/1999). Stockholm, 2001.

teistesse allikatesse talletunud andmete ja kohanimedega (lk. 72).

Enne, kui asuda Raidi raamatut sisuliselt lahkama, tuleks teha mõned märkused töö struktuuri kohta. Raamatut lugedes jääb mulje, et see on kokku pandud eri aegadel kirjutatud artiklite põhjal, mistõttu on kannatada saanud teadusraamatule sobilik, loogiline ja terviklik ülesehitus. Töö eesmärgiseade paiknemisele raamatu eri peatükkide juures sai juba viidatud. Keerulisem lugu on historiograafiaga, millele võiks pretendeerida peatükk "Teede ajaloo uurimisest meil ja naabermaades" (lk. 50–53), kuid historiograafilisi märkusi on teisteski peatükkides, näiteks "Teede uurimise meetodid" (lk. 61–67). Historiograafia osa võinuks olla raamatu alguses. Skandinaavia maadest julgeks juurde pakkuda Taani, Norra, Rootsi ja Soome postimuuseumide 2004. a. ühishväljaannet "Piki Põhjala vanimaid postiteid", mis ilmus 2004. aastal viies keeles (lisaks rahvuskeeltele ka inglise keeles).⁶ Raamatus on toodud kõik peamised Põhjala 17. sajandi postimaanteed. Lisaks üllitas Rootsi postimuuseum samal aastal rootsi, soome ja inglise keeles raamatu "Postitee üle maa ja mere".⁷ Arusaamatu on, miks Pävulänsi kõrval esindavad Läti ajalooteadust A. Karnupsi ja G. Jenšsi 1930. aastate tööd, samas kui viimasel kümmekonnal aastal on Läti tunnustatud postiajaloolaseks kujunenud Pärsla Pētersone, kes on oma töödes arhiivimaterjalidele tuginedes jälginud postiteede arengut Liivimaal, sh selle Eesti osas.⁸

Eesti ajaloolaste panust on historiograafilistes märkustes selgelt alahinnatud. Ära on

märgitud küll arheoloogid A. Lavi ja E. Tõnison, kuid oleks võinud esile tuua ka J. Bleyeri, O. Liivi, A. Soomi, K. Aluve, E. Selli, E. Ojaste, A. Loko jt. panuse teedeajaloo uurimisse. Arusaadavalt oli teedevõrgustik nimetatud autorite töödes sekundaarse tähtsusega, kuid nad on siiski käesolevat teemaringi käsitlenud. Näiteks A. Soom vaatleb oma 1940. a. avaldatud doktoritöös Pärnu–Viljandi–Tartu–Pihkva veetee rajamise problemaatikat.⁹ See liikumistee leiab Raidi raamatus lk. 10 küll käsitlemist, kuid ilma Soomi seisukohtadeta. Ka siinkirjutaja on oma 17. sajandi postiajaloo alastes töödes arhiiviallikelele tuginedes toonud välja uusi andmeid postitraktide kulgemise ja muutumise kohta. Neid andmeid Raid kasutab, ehkki joone all alati ei viita. Samuti oleks raamatule kasuks tulnud Arvo Teringu¹⁰ ja Kalev Koppeli¹¹ asjakohaste artiklite kasutamine. Kokkuvõttes ei taha lõpuni nõus olla autori väitega, et Eesti teedevõrgu kujunemist või teede arengut pole eriuurimiste vääriliseks peetud ning et siiani ei ole keegi Eestis tähelepanu pööranud teedevõrgu asukohale ja selle kujunemisele (lk. 50 ja 64). Eriuurimusi ei ole, küll aga on teemaga tegeldud.

Omaette küsimus on arhiiviallikele tutvustamine. Kuna ajaloolised kaardid on Raidi raamatu keskne allikas, siis on ta nende informatiivsust, uurimistööks kasutamise võimalusi ja rakendatavat metoodikat suure põhjalikkusega tutvustanud, kuid seegi informatsioon on jagunenud raamatu eri osade vahel. Samuti võinuks suurendada esmapilgul ehk sekundaarsete allikate osatähtsust. Näitena võib tuua Rootsi kesk- ja kohalike võimude plakatid. Autor küll

⁶ Raamatu rootsikeelne tiitel: *Längs Nordens äldsta postvägar: de nordiska postvägarna under 1600-talet*. Redaktion: Hans Runge Kristoffersen. København, 2004.

⁷ B. Andersson, J. Andersson, U. Clerc, G. Prenzlau-Enander o. P. Åström. *Postvägen över land och hav: Stockholm - Åland - Åbo: en historisk resehandbok genom tre regioner*. Meddelanden från Postmuseum, nr 52. Stockholm, 2004.

⁸ P. Pētersone. Entstehung und Modernisierung der Post- und Verkehrsverbindungen im Baltikum im 17. Jahrhundert. In: *Liber Annalis Instituti Baltici. Acta Baltica*. XXXV. 1997. Königstein im Taunus, 1997, lk. 203–205; P. Pētersone. Riga als bedeutender Knotenpunkt im schwedischen Post- und Verkehrssystem des 17. Jahrhunderts. In: *Symposium zur Postgeschichte Lettlands*. Riga 11. August 2001, lk. 6, 9–10.; P. Pētersone. Riga als ein Knotenpunkt im schwedischen Post- und Verkehrssystem um die Ostsee im 17. Jahrhundert. In: *Der Westfälische Frieden von 1648 – Wende in der Geschichte des Ostseeraums*. Für Prof. Dr. Dr. H. C. Herbert Ewe zum 80. Geburtstag. Greifswalder Historische Studien, Bd. 3. Hamburg 2001, Horst Wernicke & Hans-Jürgen Hacker (Hrsg.), lk. 401–415.

⁹ A. Soom. Die Politik Schwedens bezüglich des Russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636–1656. In: *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused*. XXXII, Tartu, 1940, lk. 235–237.

¹⁰ A. Tering. Ülikoolidesse sõitvate eesti- ja liivimaalaste reisiolud 17.–18. sajandil. In: *Kultuuriloolised ekskursid*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. 6 (13). Tartu, 2000, lk. 67–117.

¹¹ K. Koppel. Kuidas kaardid kõnelesid: 17.–19. sajandi katastriplaanide esitusmudel. In: *Artiklit kogumik*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. 9 (16). Tartu, 2002, lk. 13–32.

märgib, et Eestimaa kubermangus anti 48 aasta vältel (1661–1709) välja 31 plakatit korraldustega teede-sildade ehitamise, parandamise ja korrashoiu kohta, millest paraku küll suurt abi ei olnud (lk. 30). Samas oleks neist ja Liivimaa kindralkubernerri analoogsetest plakatitest saanud välja selgitada, millistele ehitustehnilistele tingimustele maanteetammid ja sillad pidid vastama. Mõneti arusaamatuks jääb, miks autor ei ole kasutanud Ajalooarhiivis Eestimaa rüütelkonna (fond nr. 854) ja Eestimaa rootsiaegse kindralkubernerri (fond nr. 1) arhiivis leiduvaid 17. sajandi lõpu Tallinnast lähtuvate põhimaanteed detailseid kirjeldusi. Ühte-teist on talle ka Rootsi Riigiarhiivi *Livonica* kogus. Nende abil võib jälgida punkte, mida mööda teetrass maastikul kulges, milliseid looduslikke takistusi (jõed) ületas jms. Siinkirjutaja arvates ei olnud need kirjeldused seotud aadli kohustusega teid korras hoida, vaid kuulusid kirjeldustena Raidi poolt publitseeritud 1698–1700 teekaartide skitside juurde. Tõenäoliselt olid skitsid sõjaväele väljastatud kaartide aluseks. Viitab sellele ju ka arhiivifond, milles nad Rootsi sõjaarhiivis asuvad – Rootsi sõjad (*Sveriges krig*).¹²

Raskusi tekitab ka raamatus kasutatud viiteaparatuur. Esiteks võiks viiteid oluliselt rohkem olla, et jälgida, kust autor ühe või teise fakti on võtnud. Samuti ei ole olemasolevate viidete puhul olnud järjekindel. Nii viidatakse vahel autori(te)le, siis autori(te)le koos raamatuga. Sageli puuduvad leheküljenumbriid. Mõned arhiiviviited on eksitavad, näiteks Tartumaa 1695. a. teedeatlase puhul.¹³

Tulles tagasi raamatu sisu juurde, tuleb eelkõige esile tõsta Raidi poolt publitseeritud 17. sajandi kaartide suurt ajalooeaduslikku väärtust. Siinjuures ei saa ette heita juba mainitud teedekaartide skitside madalat kvaliteeti. Tegemist on mõõtmetelt suurte planšettidega ja juba originaalis ei ole nende tekst hästi jälgitav, rääkimata siis raamatuformaati vähendamise järel. Seetõttu oleks võinud ehk kaaluda teede jagamist lõikudesse, nende suurendamist ja isegi retušeerimist, sest antud juhul on olulised nende kohtade nimed, mida maantee läbis. Muid maastikulisi tähelepanekuid nende kaartide abil teha ei saa.

Sama hinnatav on Ajalooarhiivi Liivimaa

kubermangu joonestuskoja arhiivi olulisemate kaartide publitseerimine. Selles arhiivifondis asub Ajalooarhiivi tõenäoliselt tuntuim kaardikomplekt – 1695. a. Tartu kreisi teede ja sildade atlas. See on paljuski sarnane Johan Abram von Ulrichi valmistatud Riia kreisi teedeatlasega. Sisuliselt moodustavad need kaks atlasit ühe terviku. Mõlema kaardi koostamise taga on Riia kubernerri Erik Soopi 1694. aasta korraldus inspekteerida Liivimaa maanteid. Läbi viidud revisjoni käigus mõõdeti maanteed üles.¹⁴

Kaardimaterjalide alusel on Raidi rekonstrueerinud kolm retrospektiivset kaart: 1) 17. saj. pea- ja kõrvalteede kaart (lk. 219); 2) 16. saj. keskpaiga teede kaart (lk. 220); 3) 13. saj. keskpaiga teede kaart (lk. 222).

Lisaks kaardimaterjalile ja kaartidel leiduva info tutvustamisele julgeks Raidi raamatu huvitavamaks osaks lugeda kolmandat peatükki teedevõrgu kujunemisest ja arengust, milles käsitletakse looduslikke ja kultuurilisi mõjureid teedevõrgu kujundajana, Euroopa teedevõrgu arengut, teedevõrgu kujunemist Vana-Liivimaal, samuti kaugteid, kohalike teede arengut ning teede nimesid ja trasse. Sellesse peatükki oleks sissejuhatavast osast võinud tuua lõigud siseveeteede ja talveteede kohta. Pärnu–Viljandi–Tartu–Pihkva veeteede käsitluses on loogiline autori 24. ja 25. viitesse paigutatud mõte, et kuna kõik need linnad kuulusid Hansa ühendusse, siis võiks see olla kaudeks tõendiks kaubatee olemasolu kohta Pärnust Viljandi kaudu Pihkvasse. Samuti mõte, et selle veeteede kadumise põhjus võib peituda maatõus. Terviklik veeteede Pärnust Viljandi kaudu Pihkvasse puudus tõenäoliselt juba varasemal Hansa ajal ja ometi seda liiklustrassi kaupade veol kasutati. Paralleele võib otsida Loode- ja Põhja-Venemaa veeteede süsteemist, mis vaatamata jõgede rohkusele ei olnud samuti tervik, vaid ühest veekogust teise pääsemiseks, madalike, kärestikukohtade ja soostunud alade läbimiseks tuli kaupu vahepeal maad mööda vedada, seda isegi miilide kaupa. Samas julgeks arvata, et just 17. sajandi Rootsi majanduspoliitika, näiteks kommertskollegium Stockholmis, tähtsustasid Pärnu–Viljandi–Tartu veeteede taastamise võimalust. Loodeti ju nii Loode-Venemaa kaupade massilist liikumist läbi Rootsi valduste

¹² <http://www.ra.se/KRA/0425.html> (15.12.2005).

¹³ Eesti Ajalooarhiiv, 308-2-70 (Raidil säilik nr. 346, mis on 1984. a. arhiivifondi ümberkorraldamise eelne viitenumber).

¹⁴ Vt. P. Petersone saatesõna Läti Riikliku Ajalooarhiivi 1995. a. kalendriks, mille 13 lehel publitseeriti olulisemad kohad Ulrichi Riia kreisi teedeatlasest.

Lääne-Euroopasse. Mõneti sama utoopilise plaaniga tuldi välja 18. ja veel ka 19. sajandil, kui kavandati Peipsi järve ja Läänemerd ühendava kanali rajamist.

Olulised on Eesti tähtsamate teede kirjeldused Raidi raamatu neljandas peatükis. Nii tutvustatakse näiteks Tallinna–Pärnu–Salatsi–Riia, Riia–Valga–Tartu–Narva, Tallinna–Jägala–Järva–Jaani–Vaimastvere–Tartu, Tallinna–Kahala–Rakvere–Pühajõe–Türsamäe–Narva maanteed ja teisi, kokku kümnet maanteed. Sisuliselt on küll tegu kompilatsiooniga, kuid kokku on kogutud igasugune autorile kaartidel, allikates ja kirjanduses kättesaadav informatsioon 13.–17. sajandi kohta.

Järgnevalt keskenduiski peaaesjalikult 17. sajandi teedeajaloole ja küsimustele, mida Raid käsitleb oma raamatu esimeses peatükis – “Ajalooline ülevaade”. Seda eelkõige seetõttu, et Raidi töö keskseks küsimuseks on 17. sajandi teedekaardid, millele tuginedes ta vaatab ajas nii edasi kui mõningal määral ka tagasi. Samuti on siinkirjutaja kokku puutunud Eesti Ajalooarhiivis leiduvate teedealaste arhiiviallikatega ja julgeks mitmes küsimuses sõna sekka öelda. N.-ö. Vana-Liivimaa periood jääb siinses retsensioonis käsitlemata.

Üldiseks tõsiasiaks on, et nii arheoloogide kui ka ajaloolaste arvates kujunes Eesti ja Läti ala teedevõrk välja juba muinasajal. Samas pole meil varasema perioodi kohta adekvaatset materjali, eelkõige kaardimaterjali. Teavet saab arhiiviallikatesse jäänud üksikteadetest, nt. saatkondade liikumiste kohta; samuti saab jälgida nt. orduaegsete kirjude ümbrikutele tehtud kuupäevalisi märkusi, kirja liikumiste ühest ordu kindlustatud punktist teise. Itineraarid (teos andmetega kindla teekonna jaoks) ja kauguste tabelid hakkavad levima alates 16. sajandist.

Tuleb nõustuda Raidi märkusega, et tänaseni puudub meil ülevaade Eesti- ja Liivimaaga seonduvatest reisikirjeldustest, itineraaridest ja reisijuhtidest. Autor annab lühiülevaate tuntumatest neist (lk. 16–23). Arusaadavalt on seda liiki allikaid rohkemgi. Kahtlemata on valdav osa reisikirjeldusi veel varjul arhiivides. Eelkõige olid need seotud lääneeurooplaste

reisidega Venemaale, kuid sinna jõudmiseks tuli läbida Eesti- ja Liivimaa. Kõikide diplomaatiliste missioonidega kaasnes rohke bürokraatia. Siinkirjutaja on tutvunud näiteks Rootsi Venemaa-saatkondade diplomaatiliste materjalidega. Saatkondade päevikutesse pandi kirja kogu reis alguspunktist sihtpunkti ja tagasi. Reisil olles näidati ära päevateekonna pikkus, punktid, mida läbiti, kohad, kus söödi, inimesed, kellega kohtuti, ja loomulikult kõik muu märkimisväärne. Rootsi diplomaatide aruanded on hoiul Rootsi Riigiarhiivis ja ootavad riikidevaheliste suhete uurimise kõrval ka neist n.-ö. sekundaarse informatsiooni ammutamist, nt. kasutatud reisimarsruutide kohta. Reisikirjeldusi ülemereprovintside kohta on oma aruannetele lisanud ka mitmed kuninglikud ametnikud, kes andsid ülevaate tänapäevases mõistes oma komandeerimist. Viimati ilmunud reisipäevikutest mainigem Rootsi lingvisti Johann Gabriel Sparwenfeldi 2002. a. Ulla Birgegårdi poolt publitseeritud reisipäevikut, milles kirjeldatakse reisi Venemaale aastatel 1684–1687 ning kus on pikemalt juttu ka Narvast, selle tagamaast ja juurdepääsuteedest.¹⁵ Samas ei saa reisikirjeldusi alati aluseks võtta maanteedel kulgemise uurimisel. Sageli liiguti ühest mõisast või pastoraadist teise ning need ei olnud alati põhimaanteedel ääres.

Alles maamöödistamiste ning detailsete ja ühtlastel printsiipidel valmistatud kaartide tulek võimaldab jälgida teede asendit erinevate geograafiliste punktide suhtes. Rootsis saab maa ulatuslik möödistamine alguse 1630.–1640. aastatel. Kindlasti oli Rootsi 17. sajandi II kolmandikul kaarditööde osas Euroopas esirinnas, kuid Raidi märkusele, et peaaegu võimatu on üheselt selgitada, miks selline töö sündis just Rootsis, on tegelikult lihtne vastata. 4. aprillil 1628 väljastas Gustav II Adolf instruksiooni, milles seati Rootsi maamöötmise eesmärgiks ulatuslike kaarditöödega katta kogu riik, et keskvoim saaks seda paremini hallata. Tuli luua geograafilisi piirkonnakaarte, mis kokku andnuksid kogu riiki haarava üldkaardi. Mõeldi ka küla- ja mõisakaartidele, et saada ülevaade nende majanduslikust kandevõimest, mis oli oluline maksude määramisel. Tagantjärele teame, et seda põhimõtet ei suudetud 17. sajandil täies

¹⁵ J. G. Sparwenfeld's diary of a journey to Russia 1684-87 / edited, translated and with a commentary by Ulla Birgegård. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm, 2002.

¹⁶ C. Tollin. Den svenska storskaliga karteringen 1633 till 1655. In: Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna : konferens i Stockholm 27–28 november 2003. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm, 2005, lk. 6–21.

ulatuses ellu viia ja ometi on just sellest perioodist säilinud väga hea kaardimaterjal.¹⁶ Samas oli maamõõtmise sisseseadmine ja igas läänis maamõõtja ametissemääramine osa Rootsi riigi reformimise protsessist Gustav II Adolphi ja riigikantsler Axel Oxenstierna ajastul, kui loodi uus bürokraatlik riigiparaat, reorganiseeriti kohtusüsteem, käivitus kogu riiki hõlmav postikorraldus, viidi uutele alustele sõjavägi, alguse sai terviklik gümnaasiumite programm, rajati uusi linnu, ergutati kõikvõimalike vahenditega sisekolonisatsiooni jne.

Samuti tuli vallutatud provintse alles tundma õppida. Sisuliselt ei tuntud oma riiki, mis 17. sajandi I kolmandiku vallutuste tulemusel oli tohutul määral kasvanud. Heaks näiteks on Stolbovo rahu (1617) järgne Ingerimaa. Uue provintsi liitmise järel ei evinud Stockholmi keskviimud mõnda aega arusaama, kui kaugele põhjas nende valdused ulatuvad. Järgnesid ulatuslikud maarevisjonid ja 1640. aastate algul võeti ette kaardistamistööd. Arusaadavalt teenisid need ka maa maksustamise eesmärki. Tulemuseks oli, et ajalooline Ingerimaa oli Rootsi riigis üks paremini kaardistatud provintse.¹⁷

Sama skeemi alusel algasid 1640. aastatel ka Läänemere provintsidest mõõdistustööd, mille üheks osaks oli kaardistustöödel maanteede ja talveteede asukoha silmaspidamine. Et seda tööpoolest nii tehti, näitab ilmekalt Ajalooarhiivis leiduv umbes 1640. aastatel koostatud Narva ja Ivangorodi lääni kaardiskits.

Teede, külade ja kõrtside kajastamine kaartidel tulenes sõjavajadusest. Raid kirjutab, et pideva sõjalukorra tõttu pöörati kohalike maanteede kontrollimisele ja renoveerimisele Liivimaal suurt tähelepanu, edasi räägib ta põhjalikult sillakohtute teede ja sildade järelevalve funktsioonist ja seda reguleerivast seadusandlusest. Liivimaal oli see tööpoolest nii, kuid täiesti jäävad käsitlese alt välja Eestimaal 17. sajandil samades funktsioonides olnud adrakohtunikud, kellel lasus samuti aadli ja talupoegade teetöödekoostuse kontroll. Samuti ei ole Raidi raamatus märkimist leidnud, et teede ja sildade üldjärelevalve kuulus provintsidest vastavalt instruksioonile (kindral-)kuberneri ametiülesannete hulka, kuid teede ja sildade korrashoid

ning uute ehitamine toimus nii Eesti- kui ka Liivimaal rüütelkonna kulul. Selle kohustuse unarusse jätmine tõi kaasa trahvi.¹⁸ Et näiteks Eestimaal (kindral)kuberner oli sunnitud teede korrashoidu käsitlevaid plakateid väljastama, viitab ühelt poolt teede halvale seisukorrale ja teiselt poolt rüütelkonna suutmatusele ja ehk soovimatuselegi talle pandud kohustust täita.

Kui 17. sajandi keskpaigas Eesti- ja Liivimaal läbi viidud maamõõdu- ja kaardistamistöödest on arhiiviallikatesse jõudnud vähe kartograafilist materjali ja peaaesjalikult asub see Rootsis, siis suures koguses katastrikaarte on säilinud aastatel 1681–1684 läbi viidud maamõõdutöödest. Teine maamõõtmine viidi läbi 1687. aastast Põhjasõjani. Raid osundab, et Edgars Dunsdorfsi andmeil töötas Liivimaa Läti aladel aastail 1681–1699 kokku 44 maamõõtjat. Ülle Liitoja-Tarkiainen andmeil oli Põhja-Liivimaal maamõõtjaid kokku 38 ja neile anti Riia garnisonist abiks 30 allohvitseri. Maamõõtjatest 12 nooremad olid Uppsala ülikooli üliõpilased. Samuti toob Liitoja-Tarkiainen välja Pärnu- ja Tartumaa maamõõtjate nimed.¹⁹ Kokku on Raidi andmeil Eesti- ja Liivimaal maamõõdutöödel osalenud kuni 70 erineva tasemega maamõõtjat, neile lisandub Läti Riigiarhiivi fondides asuvate mõisakaartide koostajatena veel 6 või 7 isikut (lk. 32). Siinkirjutaja tähelepanekute järgi saab kõikide maamõõtjate nimed kätte Eesti- ja Liivimaa kindralkuberneri arveraamatutest ja võimalik, et arveraamatute lisadest n.-ö. verifikatsioonide alt ka nende poolt täidetud tööülesanded.

Katastrikaardid, nii palju kui neil kajastatud piiratud territoorium seda võimaldas, sisaldavad ka teedelõike. N.-ö. tõelisi teedekaarte (alates teadaolevalt esimesest 1686. a. Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti maakondade kaardist ja s. a. Liivimaa teede kaardist kuni aastatel 1698–1700 valmistatud kaardiskitsideni) tutvustab Raid, nagu juba öeldud, suure asjatundlikkusega (lk. 32–41) ja neilt saadud informatsiooni on ta lülitanud tähtsamate teede kirjeldusse (lk. 149–207). Raidi teedekirjeldusi saadavad publitseeritud kaardid.

Raidi raamatut lugedes tekib veel üks keskne küsimus. Kuivõrd konservatiivsed olid teetrassid maastikul ja kas kord juba rajatud teed ikka

¹⁷ U. Èrensverd. Švedskoe kartografirovanie Ingermanlandii. Švedy na beregax Nevy. Sbornik statej. Stokholm, 1998, lk. 18–25.

¹⁸ A. Perandi. Die Aufgaben und Funktionen der estländischen Generalgouvernementsregierung während der schwedischen Zeit. In: Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi kataloog I. (Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised nr. 3, I:2), Tartu, 1935, lk. 66–69.

¹⁹ Ü. Liitoja-Tarkiainen. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil, lk. 40.

funktsioneerivad samal kohal sajandeid ning soodsatel tingimustel isegi aastatuhandeid (lk. 71)? Raid on *soodsatest tingimustest* rääkides teatava ettevaatuse juba ise sisse kirjutanud. Retsensent on oma posti- ja kommunikatsioonialalaste uurimistöödes täheldanud, et Liivimaa vallutuse lõppedes 1620. aastate lõpus, kui asustustihedus oli tugevalt vähenenud, muudeti posti edasitoimetamisel pidevalt teetrassi. Vajas ju postivedaja kas jalgsi või hobusega liikudes teatavat infrastruktuuri, s. o. kohta, kuhu maha jätta postikott ja kaasa võtta uus, kus vahetada hobuseid, kus keha kinnitada ja puhata. Samad vajadused olid riigiametnikest ja kaupmeestest reisijatel ning veelgi enam oli infrastruktuuri olemasolu vajalik teedel liikuvatele sõjaväeüksustele. Arhiivimaterjalidest ilmneb, et näiteks hobuvahetuspunkte on ühest kohast teise tõstetud. Siit edasi julgeks küsida, kas teetrasside asend võis 1620.–1630. aastatel teataval määral muutuda. Raidi toodud Varbuse ja Tilleoru näide, et sealne tee ei ole aastasadu oma asendit muutnud (lk. 71–72), toetub siiski alates 17. sajandi lõpust säilinud andmetele.

Teine küsimus on seotud taliteedega. Ei ole kahtlust, et need olid olemas, kuid kas neid kasutasid ka n.-ö. ametlikud reisijad, näiteks postiratsanikud? Taas julgeks arhiivimaterjalidele tuginedes tõdeda, et 17. sajandi II poolel liikus riiklik post nii suvel kui talvel ühte ja sama trassi mööda, sellest kõrvale kaldumata. Ainult nii sai vältida juhuslikkust ja tagada posti liikumise regulaarsust. Pole ka teada ühtegi postiteedega seonduvat korraldust, mis eristaks talve- ja suveteid.

Lõpetuseks tooks välja veel mõned väiksemad küsimused. Näiteks miili pikkus. Raidil on Liivimaa miili pikkuseks antud kord 7,24 (lk. 17), siis jälle 7,31 (lk. 90). Õiged võivad olla mõlemad, sest eri piirkondades ja eri perioodidel miili pikkus kõikus. Sellele viitab ka siinse ala parim ajaloolise metroloogia tundja Jānis Zemzaris.²⁰ Rootsi miili pikkus oli 10,6–10,7 km. Üldiselt arvestati kaasaegsetes, 17. sajandi allikates, et kolm Liivimaa miili vastab kahele Rootsi miilile. Samuti kirjutab Raid, et Venemaale lubatud saatkonnale või kaupmeeste voorile anti kaasa teejuht, kes muu hulgas jälgis võõramaalaste tegevust (lk. 28). Õige, kuid nii oli saatkondadega teisteski riikides. Samas ei saa nõustuda, et suured delegatsioonid riigist riiki

liikused peamiselt talvel (lk. 11). Ainuüksi Rootsi saatkonnad Venemaale ja vastupidi on liikunud eri aastaaegadel, ehkki tõepoolest hilissügise teedelagunemiste aegadel on kehvade teolude tõttu reisimist välditud. Arusaamatuks jääb, milliseist Kolmekümneaastasest sõjast Raid aastatel 1606–1636 räägib (lk. 28). Raid räägib ka 17. sajandi kontekstis Vana-Liivimaa (nt. pealkiri lk. 29). Samuti ei alanud Põhjasõda augustis 1700 (lk. 41). Üht puudujääki mainiks veel, nimelt ei ole näidatud Eesti teedevõrgustiku seost naaberriikidega, s. o. Eesti- ja Liivimaalt Venemaale, Kuramaale, Poola, Saksamaale ja mujale, aga isegi mitte emamaale Rootsi, kas siis otse üle mere või Soome kaudu. Mõningaid probleeme tekitas siinkirjutaja jaoks ka keelekasutus, näiteks tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine. Läbivalt on raamatus ühest punktist teise liigutud “üle kolmanda”, mis on kõnekeelne väljenduslaad. Tallinnast Narva sai näiteks Rakvere kaudu, ehkki Tallinnast Stockholmi jõudmiseks tuli üle Läänemere sõita.

Vaatamata esile toodud märkustele tuleb veel kord rõhutada, et Raidi raamat Eesti teedevõrgu kujunemisest on tõhus panus meie teede ja teedevõrgu kujunemise ajaloo uurimisse ning Raidi uurimistulemused on hea läheteppunkt selle ala tulevastele uurijatele.

Enn Küng

²⁰ J. Zemzaris. *Mērs un svārs Latvijā 13.–19. gs. Rīga* 1981, 64.–66. lpp.

Eesti talurahva vabane- mine mõisnike ja mõisa eestkostest

Kersti Lust. Pärisorjast päriskohaomanikuks.

Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819–1915. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv. Tartu, 2005. 375 lk. – Doktoriväitekirj kaitstud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo eriala nõukogu avalikul koosolekul 19. detsembril 2005.

Euroopa agraarühiskonnas toimusid 18. ja 19. sajandil olulised muutused ja ümberkorraldused, mis avaldusid esmajoones põllumajanduse tehnoloogilises arengus, põllumajandusliku tootmise suuremas kohandamises turunõuetele, maakorraldusreformides, talupoegade vabastamises feodaalkütkeist ja külaühiskonna kasvavas sotsiaalses kihistuses. Kersti Lusti doktoriväitekirj Liivimaa talupoegade olukorrast ei ole seega mitte ainult kohaliku tähtsusega uurimus, vaid see teema seondub otseselt ülalnimetatud üle-euroopaliste ajaloo protsessidega ja moodustab sel moel panuse rahvusvahelise agraarjaloo uurimisele.

Autor tutvustab ülevaatlilikult arengut Euroopas, peamiselt Saksamaal, kus probleemid olid mitmeti samad kui Baltimaal, kusjuures ta näitab oma head orienteeritust ka kõige uuemates agraarjaloolastes uuringutes. Kirjandust Eesti alal 19. sajandi agraararengu kohta tutvustab autor põhjalikult ja asjatundlikult. Tä konstateerib siinjuures oma väitekirja teemast lähtudes, et eramõisates kehtinud ja rüütelkondade ettevõttel välja töötatud talurahvaseadused on võrdlemisi hästi läbi uuritud. Seevastu riigivalitsuse poliitikat kroonuvaldustes ja kroonutalurahva olukorda on alles vähe käsitletud ja sedagi peamiselt normatiivsest küljest. Autor polemiseerib ka tendentslikkuse vastu, mis esineb vanemates baltisaksa seisuslikult positsioonilt lähtuvates uuringutes.

Ühe monograafilise uurimuse – nagu näiteks akadeemilise kraaditöö – probleemiasetusel on (või peaks vähemalt olema) kaks lähtepunkti, üks teoreetiline kontseptsioon ja konstateeritud historiograafiline hetkeolukord: seda teame,

seda mitte. Mingit teoreetilist kontseptsiooni ei ole autor töö sissejuhatuses eksplitsiitselt paika pannud ega arutanud, aga läbi kogu töö seonduvad käsitletud eriküsimused üheks ühtseks üleüldiseks teoreetiliseks käsituseks, nimelt kapitalistlike suhete arenemisest ja võidulepääsust Eesti agraarühiskonnas.

Uurimuse sissejuhatuses on püstitatud üldised eesmärgid. Konkreetset küsimused, need, mida saab allikmaterjalile otse esitada, tulevad ette jooksvas tekstis vastavates peatükkides. Probleempüstitused on üldiselt relevantsed ja distinktselt formuleeritud.

Väitekirja peaesmärk on uurida muutusi talurahva maakasutuses ja maakasutustingimustes kroonutalupoegade emantsipatsiooniprotsessi tähtsamatel etappidel: vabastamine pärisorjusest, üleminek mõisatöö kohustuselt raharendile, talumaa kruntimine ja talupoegliku väikeomandi tekkimine maa päriks ostmise teel. Autor on peale selle seadnud endale ülesandeks püüda valgustada talurahva suhtumist agraaruuendustesse. Uurimuse vajalikeks piiranguks on geograafiliselt-temaatiliselt kroonumõisate talurahvas eestikeelse Liivimaa ja ajalisel 1819–1915, s. t. talupoegade pärisorjusest vabastamisest kuni maakorraldustööde tegeliku lõpetamiseni Esimese maailmasõja ajal.

Väitekirj rajaneb väga ulatuslikule esmasele allikmaterjalile Eesti, Läti ja Venemaa riiklikest ajalooarhiividest. Allikaid on kahte laadi, osalt erinevate riigivõimude legislatiivaktid, mis fikseerivad agraarolude normatiivluseid, suhteid ja raame, osalt lised, mis näitavad seadusäete juurutamise tagajärjel tekkinud tegelikku olukorda. Neist valdav osa ei ole teadlased varem kasutanud. Allikaid on autor käsitlenud kriitilise meelega ja usaldusvärsusega.

Väitekirja ülesehitus on lihtne ja järjekindel, järgides rangelt sissejuhatuses püstitatud eesmärgi. Käsitlust struktureerib rida eri peatükkide teemadega seonduvaid konkreetseid küsimusi. Kindla käega on kirjeldatud olukordi, seadusandluse kujunemist, eeskirjade rakendamist ja töödeldud kvantitatiivset allikmaterjali – see näitab ajaloolase head käsitööoskust. Analüüsid on asjakohased ja tulemused veenvad. Käsitledes mitmeid eriküsimusi, polemiseerib autor vahel ajalookirjutuses käibel olevate seisukohtadega ja lansseerib uusi arvestatavaid tõlgendusi. Kohati oleks võinud parema ülevaate saamiseks täiendada jooksvas tekstis detailirohkust lihtsustatud kokkuvõtete, diagramme ja koonddetalite abil, näiteks mitmekümne riikliku

asutuse ja komisjoni omavaheliste suhete ja alluvusvahekordade ning üksikasjalike arvuliste andmete esitamise puhul.

Uurimuse tuumiku moodustavad need talurahva vabanemise aspektid, mis ühtekokku moodustasid ta emantsipatsiooni mõisnikest ja mõisast: vabastamine pärisorjusest, talumaa kruntimine, üleminek raharendile, talude pärisseostmine ja kroonumaade jagamine väikekohtadeks. Kõiki neid momente käsitleb autor eri peatükkides, kus ta kirjeldab ja analüüsib nii seadusandlust kui ka selle rakendamist ja tulemusi.

Talupoegade olukord oli kergem kroonumõisates kui eramõisates, seda nii õiguslikult, majanduslikult kui ka sotsiaalselt. Kuni 1760. aastateni tsaarivõim talurahva olukorda nimegamisväärselt ei sekkunud. Alles seejärel hakkas valitsus ilmutama huvi Baltimaade agraarküsimuste vastu. Ümberkorralduste tõukeks said riigi finantshuvid ja muutuste läbiviimise eelduseks oli tugev keskvoim.

Uus periood Liivimaa agraarseadusandluses algas 1804. aasta regulatiiviga, mis oli suuresti suunatud talurahva sotsiaalse kaitse tagamiseks. Seal fikseeritud maa hindamise ja koormiste arvestamise juhised püsisid kuni uute vakuraamatute sisseseadmiseni 1850. aastate lõpul. Eri peatükis käsitleb autor 1819. aasta vabastamiseadust ja selle ellurakendamist. Talupojad vabastati nüüd küll isiklikust sõltuvusest, kuid kogu maa kuulutati mõisnike ja riigi ainuomandiks. Taluperemehi sunniti nüüd pidama oma talusid rendilepingu alusel, mis kutsus esile sügavat rahulolematust ja ka ulatuslikke talurahvarahutusi. Viimaste otseste põhjuste suhtes on ajaloolaste seas olnud eriarvamusi. Autor kaldub rahutuste peamiseks põhjuseks pidama ebaõiglaselt üleskrjutud koormisi ja põhjendamatuid karistusi, mitte aga talurahva majanduslikku viletsust.

1804. ja 1819. aastate Liivimaa talurahva-seadused kehtestati ühtviisi nii kroonu- kui ka eramõisates, aga nende ellurakendamisel hakkas areng kulgema eri radu. Eramõisates määrati talude rendisumma suurus mõisnike ja taluperemeeste vastastikuse, põhimõtteliselt vabatahtliku kokkuleppega; kroonumõisates jäid vakuraamatu normid jõusse. Eramõisates eeldas talumaa kruntimine mõisniku initsiatiivi ja luba; kroonumõisate rentnikel olid hoopis väiksemad võimalused talude kruntimise üle otsustada. Eramõisates jäi vabalepingu alusel ainuüksi mõisniku otsustada, kas viia talud raharendile üle või mitte, ja kas talusid päriseks

müüa või mitte, ja kui, siis millistel tingimustel; kroonumõisates reglementeeriti raharendile üleminek ja talude pärisseostmine ning rendi ja väljaostumaksu suurus ametlike instruksioonide ja korraldustega.

Kroonukülade maakorralduses mängis tähtsat osa küsimus, kas talumaid kruntida või jääda senise üleribasuse juurde. Kruntimise vajadusest oli talupoegade seas eriarvamusi ja kruntimine tõi endaga kaasa hulga proteste. Üldiselt hakati üleribasuses üha enam nägema takistust põlluharimise edendamiseks. Seda arusaama tugevdas talupoegade hulgas ka ajakirjandus, mis sisendas arvamust, et talurahva vilets majanduslik olukord on põhjustatud just iganenud maajaotusviisist. Selleks, et paremini mõista talupoegade suhtumist talumaade kruntimisse, oleks olnud kohane peatüki algul selgelt paika panna kruntimise normatiivne kord kroonuküladele: kelle initsiatiivil alustati kruntimist? Kes otsustas, kas kruntimine toimub või mitte ja kes võis muuta kruntimisotsust, kui keegi avaldas protesti? Huvitav oluks ka teada, mis juhtus küladega, kus kruntimine oli läbi viidud? Talumaade kruntimine mõjutas kahtlemata küla ja külaelu. Sellega ühenduses esitab autor huvitava mõttekäigu küla funktsioonist ja üleribasuse positiivsest küljest. Viimane eeldas ja soodustas nimelt külaühiskonna koostööd ja pakkus talurahvale samaaegselt teatavat sotsiaalset kaitset.

Ka raharendile üleminek tekitas talupoegade seas vastakaid arvamusi. Enamik oli ülemineku poolt, aga probleemiks kujunes asjaolu, et veel jätkuvalt naturaalmajanduses toimivates taludes oli raske nõutavat rendiraha kokku saada. Samaaegselt aga need, kes olid raharendile üle läinud, maksid oma talurendi otse riiklikusse renteisse ja olid seeläbi nüüd mõisast täielikult vabanenud.

1850. aastate lõpust alates võis talumaid välja osta ja 1869. aastal sätestas senati ukaas talumajapidamise pärisseostmise korra. 1886. aasta seadusega muudeti väljaostmine kohustuslikuks. Kui raharendile ülemineku tempo oli maakonniti võrdlemisi sarnane, siis lahknevused ostuintensiivsuses olid väga suured. Kõige ettevõtlikumad olid taluperemehed Viljandi- ja Tartumaal, kus 1886. aastani oli üle poole taludest päriseks ostetud.

Viimase etapi Tsaari-Venemaa agraarseadusandluses Baltimaade kohta moodustas kroonumaade jagamine väikekohtadeks 1900. aastate algul. Suur maapuudus aktualiseeris 1905. aasta revolutsiooniliikumises nõuded maa

jagamiseks maatameestele. 1907. aastal moodustati riiklik rendimaafond, mis hakkas väikekohti välja rentima. Tegelikult ei olnud riigivõimud üldse huvitatud väljarenditud väikekohtade arendamisest iseseisvateks talumajanditeks, vaid rendimaafondi loomine oli esmajoones mõeldud revolutsioonilise maaproletariaadi rahustamiseks.

Kersti Lusti doktoriväitekirja käsitleb üht hästi piiritletud agraarajaloolist protsessi saja aasta jooksul. Ajaliselt langes see suuresti ühte mitmete teiste ühiskondlike arengutega, ning mitte ainult ajaliselt, vaid nad olid teineteisega seotud ka põhjuslikult. Autorilt ei saa tema probleemiasetusest lähtuvalt nõuda nende seoste lähemat käsitlemist, aga kuna väitekirja on oma põhiloomult üks protsessiuurimus, siis oleks meeleldi oodanud selle problemaatika põgusat teaduslikku arutelu – mitte ulatuslikke empiirilisi uuringuid ega ka mitte spekulatsioone, vaid just teaduslikku arutlemist. See võinuks vahest anda uurimustulemustele veelgi rohkem sügavust. Selle kohta mõningad edasist arutelu provotseerivad küsimused:

Tsaari-Venemaa agraar-seadusandlus Baltimaade kohta. Uurimistö käsitleb väga üksikasjalikult seadusandlust ja muid normatiivakte agraarolude kohta Baltimail. Olnuks huvitav teada, kas seda seadusandlust iseloomustas mingi kindel suunitlus või siht kogu uuritud ajajärgu jooksul, s. t. 1819–1915 või ka mõnel erilisel perioodil, näiteks:

- Baltimaade agraarolude ühtlustamine Venemaa oludega;
- riigifinantsilised huvid: kroonumõisate maksimaalne tulusus;
- rahvamajanduslikud huvid: põllumajanduse arengu edendamine;
- talupoegade vabastamine mõisnike/mõisa eestkoste alt;
- sotsiaalsed kohustused: nõrgemate talurahvakihtide kaitse.

Üks klassikaline küsimus rahvusvahelistes õigus- ja agraarajaloo uurimustes on ka see, kuidas ja teatavad kindlad reformid ja seadused novaatorlikud ja kuidas inertsed. Sama küsimuse võib esitada Tsaari-Venemaa agraar-seadusandluse kohta Baltimaades: kas see oli põhiliselt uuenduslikku laadi, s. t. kas selle siht oli muuta kehtivaid olukordi või vähemalt kiirendada uuenduslikku arengut või oli tegu iganenud reeglilise hädapärase kohtandamisega tegelikkuses toimuvate stiihiliste sotsiaalmajanduslike muutuste järgi. Teisisõnu:

kas seadusandlus vedas arengut või sõrkis ta tegelike muutuste sabas?

Külaühiskonna kihistumine. Mõisamajanduse tööorganisatsiooni võiks väitekirjas käsitletud ajaperioodil tinglikult jaotada kolme faasi: 1. Taludel lasuv mõisategu; 2. Pärast raharendile ülemineku peamiselt vabadike tööjõud; 3. Pärast vabadikekihi likvideerimist ülemineku palgalistele maatöölistele, moonakatele. Uurimus käsitleb 1819. aastal vabaks lastud talupoegade ja nende järglaste olukorra arengut maakruntimise, raharendile ülemineku ja talude pärisestostmise kaudu kuni iseseisva põllumajandusliku väiketootjate kihi tekkimiseni. Aga kõigil 1819. aastal vabastatud talupoegade järglastel ei vedanud ühevärra hästi, vaid osa neist deklasseerus arengu käigus maaproletariaadiks, sest kuskilt pidi see uus klass ju värbuma ja 19. sajandil ei toiminud sotsiaalne mobiilsus mitte ainult ülespoole. See aga on üks teine lugu – “Pärisoristest taluperemeestest vabadeks moonakateks” –, mida mitmed on küll juba jutustanud, aga millest oleks veel palju pajatada.

Talurahva emantsipatsioon. Juba väitekirja alapealkirjas määratleb autor oma uurimistö üldise suunitluse kui talurahva emantsipatsiooni kirjeldamist. Tegelikult keskendub autor legaalsele ja esmajoones majanduslikule vabanemisele. Selle emantsipatsiooniga paralleelselt leidsid aga aset vabanemispüüded ka teistes ühiskondlikes valdkondades. Legaalne, poliitiline, kultuuriline ja rahvuslik emantsipatsioon oli suunatud esmajoones Tsaari-Venemaa isevalitsusliku korra vastu, mis oli keeldunud andmast rahvale kodanikuvabadusi ja -õigusi ning vaenas venestuspoliitikaga rahvuslikku kultuurielu. Majanduslik ja sotsiaalne emantsipatsioon oli seevastu rihitud peamiselt baltisaksa ülemkihi vastu. See üldine emantsipatsioon väljendus mitmetes rahvalikes aktsioonides ja ettevõtmistes, nagu näiteks talurahvarahutused, rahvuslik liikumine, usuvahetusliikumine ja väljarändamisliikumine. Nii või teisiti olid need emantsipatsiooni-liikumised seotud selle vabanemisprotsessiga, mida autor on oma väitekirjas uurinud. Aga kuidas täpselt?

Feodalismilt kapitalismile. Nii suurt teemat autor muidugi ei käsitle, aga tema poolt uuritud üksiküsimused näitavad selgelt seda, mis juba varem rahvusvahelistest uuringutest teada – nimelt feodaalsete suhete hääbumist ja kadu ning kapitalistlike suhete arenemist ja võidulepääsu. Viimaste hulgas võiks nimetada talupoegade isiklikku vabastamist, mõisateo asendamist palgatööga, talutootmise kohanda-

mist turunõudlustele, rahamajanduse jõudsat kasvu naturaalmajanduse arvel, maa muutumist kaubaks (muide, ka reaalkrediidiks laenude võtmisel), investeeringuid põllumajandustehnikasse ning lõpuks lisatoodangu ümberjaotust talupoegade kasuks. Ühes punktis on autor siiski selgelt püstitanud küsimuse, mis seondub otseselt üleminekuga feodalismilt kapitalismile. Peatükis 6.3 (lk. 152) seisab otse pealkirjas: “Kas talu päriks ostnud peremees oli kapitalist?”. Autor refereerib mõningate teadlaste arvamust selles küsimuses, aga ise ta selget seisukohta ei võta, vaid viitab probleemi põhjaliku uurimise vajadusele.

Aga ikkagi, küsimus on püstitatud ja vajab vähemalt mõningat arutlust. Kui talud päriks ostnud peremehed ei moodustanud omaette kihti kapitalistlikus süsteemis, siis millisesse ühiskondlikku formatsiooni nad ometi kuulusid? Selle küsimusega maadles juba Karl Marx, kelle põhiseisukoht oli, et iseseisvad põllumajanduslikud väiketootjad moodustasid ühe ebastabiilse ühiskondliku üleminekunähtuse feodalismi ja kapitalismi vahel. Hiljem on rida teisi selle küsimuse uurijaid osalt ühinenud Marxi vaadetega, osalt neid kritiseerinud, täiendanud ja nüansseerinud.

Üks huvitav teadlane, kes ka selle küsimusega on tegelnud, oli vene põllumajandusökonoomist Aleksandr Vassiljevits Tšajanov (1888–1939). Ta oli teadlasena tegev juba enne Vene revolutsiooni, oli 1920. aastail professor erinevais õppeasutustes Nõukogude Liidus, sattus 1930. aastail rahvaenlasena põlu alla, represseriti ja hukati 1939. aastal. 1987. aastal ta rehabiliteeriti. Tšajanovi avaldatud uurimistööd olid Nõukogude ajal kindlalt raamatukogude mürgikapis, mistõttu ta ei ole Venemaal eriti tuntud. Läänes aga avastasid ta 1960. aastail agraarajaloolased ja 1966. aastal anti välja ta peateos “The Theory of Peasant Economy”.

Tšajanov kritiseerib Marxi põhiseisukohta talumajanduse küsimuses. Ta leiab, et iseseisvad perekonnatalud olid tunduvalt stabiilsemad, kui Marx oli seda arvanud. Nende stabiilsus rajanes sellele, et erinevalt feodaaltalupoegadest kontrollisid iseseisvad talupojad ise oma maad ega maksnud kellelegi oma töö lisatoodangut, aga erinevalt ka kapitalistlikest talupoegadest oli nende tootmise sihiks eksistents ja reproduktsioon, mitte profiit (kasum), mis oleks teinud nad sõltuvaks turutingimustest. Talumajandite stabiilsust tugevdas veelgi üks Tšajanovi poolt esile toodud spetsiifiline omadus, nimelt enese-ekspluateerimine, s. t. vastavalt vajadustele

suurendati talu tööpanust ja vähendati tarbimist. Selle arutelu põhjal teeb Tšajanov järelduse, et talumajandus (*peasant economy*) on omaette ühiskondlik-majanduslik formatsioon feodalismi ja kapitalismi kõrval, mitte vahel.

Seega: kas on alust käsitada oma maa päriks ostnud eesti talupoegi kui Tšajanovi talumajandusformatsiooni nähtusi, isegi maa-reformijärgse vabariigi ajani välja? Pealegi ei ole küsimus kaotanud oma aktuaalsust isegi tänapäeva Eestis, kus taastatud individuaaltalumajandid peavad oma eksistentsi eest ägedat võitlust suurte rahvusvaheliste toiduainete turustusfirmade vastu ja kus nad samaaegselt konkureerivad teiste talumajanditega Euroopas ja USA-s, kelle senine ellujäämine on püsinud ainuüksi ulatuslike riiklike subventsioonide abil.

Kokkuvõttes võib konstateerida, et Kersiti Lusti väitekirja sissejuhatuses püstitatud uurimisülesanded on täiel määral lahendatud. Normatiivse agraarseadustiku kujunemist jälgib autor lähedases seoses talurahva olukorra tegeliku arenguga, püüdes sealjuures valgustada ka talupoegade subjektiivset suhtumist riiklikusse agraarpoliitikasse. Väitekirja iseloomustab uuritava probleemistiku süsteemne haare. Autor käsitleb eriküsimusi – maakorraldust, raharendile üleminekut, talude päriksostmist ja põllumajanduslike väikekohtade moodustamist – kui üht ühtekuuluvat kroonutalupoegade emantsipatsiooniprotsessi. Väitekirjale lisatud dokumendid ja tabelid moodustavad hea andmebaasi edasistele uuringutele.

Väitekirja peamiseks tulemuseks on detailne kirjeldus ja analüüs riikliku agraarseadusandluse ja sellest sõltunud kvantitatiivsete muutuste kohta talupoegade olukorras. Tulemused on põhiliselt uued; oma üldistustes nad osalt kinnitavad ajalookirjutuses esinevaid seisukohti, osalt vaidlustavad neid ja pakuvad uusi tõlgendusi. Väitekirja käsitleb keskeid küsimusi ühel tähtsal perioodil eesti rahva ajaloos ja selle tulemused täiendavad oluliselt ajalookirjutuses valitsevat pilti eesti talurahva olukorrast 19. sajandil.

Aleksander Loit

Eesti NSV valitsemine stenogrammides – objektiivsus ja terviklikkus?

Kaljo-Olev Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Kirjastus Varrak, Tallinn, 2005. 359 lk.

Okupatsioonivõimude käe läbi palju kannatanud eesti rahval aitas lähiajaloo tundmine ja uurimine väärtustada iseolemist ja hinnata vabadust. Viimastel aastatel on kasvanud huvi Nõukogude perioodi ajaloo vastu ning valminud on küllaltki palju huvitavaid uurimistöid. Teemadering on olnud lai ning, mis äärmiselt tähtis, on uuritud nii poliitilist kui ka mentaali-teediajalugu.

Nõukogude riigi ja ühiskonna juhtimisel mängis olulist rolli kommunistlik partei, mille kõrgemad organid suunasid ja kontrollisid totalitaarse riigi poliitikat ja jälgisid riigivõimuorganite tegevust. Liiduvabariikide kommunistlikud parteid olid ainult üleliidulise kommunistliku partei territoriaalorganisatsioonid ja tsentraliseeritud poliitika elluviijad kohtadel. Nii üleliidulisel kui ka kohalikul võimul olid oma tasandid. Võimupüramiidi tipp oli üsna kitsas. Okupeeritud Eesti võimu tipus asus EKP KK¹ büroo, mille liikmed valiti keskkomitee poolt. Keskkomitee koosseisu valis partei kongress, mis oli kommunistide esindusorgan. EKP KK büroo liikmeid oli keskeltläbi 11 ning neid võib tituleerida kohalikeks tippkommunistideks. Okupeeritud Eestis nimetati esmakordselt EKP KK koosolekut 9. septembrist 1940 EKP KK büroo istungiks. Alles teisel koosolekul 12. septembril kinnitati keskkomitee koosseis ja valiti keskkomitee liikmete hulgas EKP KK büroo. Kuna keskkomiteed ei valinud kongress, siis olid eelpoolnimetatud organid moodustatud partei põhikirja vastaselt. Aga kes sellest sovetiseerimisprotsessi alguses ikka hoolis.

Kaljo-Olev Veskimäe raamat Eesti NSV

valitsemisest käsitleb EKP KK büroo tegevust perioodil 1944–1956. Autor ei ole seadnud eesmärgiks kirjutada EKP ajalugu, vaid uurida büroo istungite põhjal Eesti NSV juhtimist EKP KK büroo poolt, “lähtudes oletusest, et ENSV-l pidid olema mingisugusedki riigi tunnused” (lk. 13). Olulisemaks allikaks on büroo istungite stenogramm, mis on ajaloolaste poolt siiani suuremalt jaolt läbi uurimata. Julgen oletada, et ainuüksi läbitöötatud stenogramm hõlmavad paarkümmend tuhat lehekülge. Pole kahtluski, et autor on teinud materjali tutvustamisega ära väga tänuväärse töö, sest stenogramm annavad olulist teavet ENSV kohaliku poliitika tagamaadest, otsuste vastuvõtmise mehhanismist ja parteiladliku omavahelistest suhetest. Peale selle avalduvad stenogrammides totalitaarse ajastu võimuladviiku ehk valitseva eliidi hirmud, ebainimlikkus, hoolimatus rahva ja ühiskonna suhtes, lõimitamine ülemuste ees, võimuvõitlus ja kättemaksuiva langeva konkurendi suhtes. Siiski ei tohiks EKP KK büroo istungite stenogramme nõukogude perioodi ajalooallikatena ülehinnata, sest nad kirjeldavad eeskätt arutelusid büroo otsuste vastuvõtmisel. Üsna tihti ei leia päevakorrapunkti arutamise kohta stenogrammidest peale otsuse vastuvõtmise fakti muud lisainformatsiooni. Ilmselt oli küsimus juba varem ära otsustatud. Peale selle ei ole stenografeeritud kõiki büroo istungite päevakorrapunkte. Seetõttu arvab siinkirjutaja, et stenogramm ei anna päris terviklikku ja objektiivset pilti ei Eesti NSV valitsemisest ega EKP KK büroost.

Arvustatav raamat koosneb kahest osast: sissejuhatuses ja EKP KK büroo istungite kirjeldustest. Sissejuhatuses peatub autor mitmetel teemadel, nagu kommunistliku partei olemus, EKP KK büroo, nomenklatuur, julgeolek, ÜK(b)P² KK Eesti büroo, kompromiteerivad materjalid, ja ENSV juhtivatel tegelastel. Teises osas kirjeldatakse büroo istungeid, mida autor nimetab “etteastumisteks”. Raamatus on kokku 162 “etteastumist”, mis on esitatud kronoloogiliselt. Reeglina kirjeldatakse “etteastumises” ühte büroo istungi päevakorrapunkti (autor on loendanud novembrist 1944 kuni 1956. aasta lõpuni 28 601 büroo päevakorrapunkti), kuid raamatu kasutamist ja üksikute teemade jälgimist lihtsustavad viited ka teistele “etteastumis-

¹ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee. 1952. aastani kasutati partei nimekuju EK(b)P – Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei.

² Kuni 1952. aastani ÜK(b)P – Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei ja seejärel NLKP – Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei.

tele”. Uurimistöös on toodud ära ajavahemikus 1944–1954 EKP KK büroo liikmeteks olnud kommunistide loetelu.

Kaljo-Olev Veskimäe raamatu hindamisel tuleb põhimõtteliselt nõustuda Erkki Bahovski arvamusega, kes nimetab seda “pigem teesillutajaks aastatesse 1944–1954 kui mingiks lõplikuks uurimuseks”.³ Kahtlemata ei saa EKP KK büroo istungite stenogrammide valikulisel kirjeldamisel ka nõuda põhjalikku ja argumenteeritud käsitlust Nõukogude Eesti valitsemise kohta. EKP KK büroo kõrval mängisid kohalikul tasandil Eesti NSV valitsemisel oma osa ka ministrite nõukogu ja selle büroo ning ülemnõukogu ja viimase presiidium ja julgeolekuorganid. Konstateerides, et Veskimäe käsitlus ei pretendeeri teaduslikule uurimistööle, oleks siiski oodanud suuremat täpsust EKP KK büroo liikmete nimekirjas (lk. 107–112). Autor on nimekirja koostamisel tuginenud üksnes büroo istungite protokollidele, kus olid kirjas koosolekust osavõtjad. Seetõttu ei selgu raamatust, millal keegi tegelikult büroo koosseisu kuulus. Vastavalt partei põhikirjale “valiti” EKP KK büroo liikmed keskkomitee pleenumil. EKP KK büroole pühendatud uurimuses oleks kindlasti oodanud büroo liikmelisust kuupäevalise täpsusega. Tõsi, üksikute juhtumitel osaleti keskkomitee liikmete heakskiiduta büroo istungitel ning formaalsete protseduurideni oodati kuni pleenumi kokkukutsumiseni. Raamatus käsitletaval perioodil olid nendeks üksikud EKP KK sekretärid. Ilmselt on autor just büroo istungiprotokollidele tugineva meetodika tõttu unustanud nimekirja lülitada EKP KK I pleenumil 20. jaanuaril 1956 büroosse valitud Balti laevastiku komandöri V. Tšerokovi nime. Balti laevastiku komandörid kuulusid büroo koosseisudesse 1961. aastani. Kindlasti oli üks kuulsamaid nendest Vladimir Tributs, kes oli büroo liige 1941 ja 1945–1947.⁴ Veskimägi seevastu kinnitab, et büroo protokollide kohaselt oli Tributs büroo liikmekandidaat (lk. 111). Kaks ebatäpsust esineb julgeolekutegelase Boris Kummi kohta. Autor on unustanud märkida, et Kumm kuulus büroo koosseisu juba 1940. aastal (lk. 109) ning büroo liikmete üleslugemisel pärast EK(b)P V kongressi 1948. aastal on samuti Kummi

nimi jäetud nimetamata (lk. 218). Mõistagi kuulus EKP KK büroo koosseisu 1940. aastast ka ENSV Ülemnõukogu presiidiumi esimees Johannes Vares, mitte aga 1941. aastast, nagu väidab autor (lk. 111). Ametiühingutegelase Leonhard-Friedrich Illissoni puhul jääb mulje, nagu oleks ta kuulunud büroosse 1956. aastani, kuigi tegelikult oli ta büroo liige 1959. aastani (lk. 108).

Raamatus esinevad korduvalt mitmete tippkommunistide ja ka mõne reakommunisti nimed. Eraldi äramärkimist väärib EKP KK I sekretäri Ivan (Johannes) Käbini isik. Veskimägi ei püüa Käbini tegevust õigustada, pigem vastupidi, Käbini tegevust ja tema etteastumisi hinnatakse äärmiselt kriitiliselt. Paraku kaldub autor pahatihti teise äärmusesse, oletades, et Käbinil oli juba 1940. aastate keskel kindel plaan Karotamm kukutada ja astuda tema asemele. Siinkirjutaja ei püüagi eitada vastuolusid ja ilmset ebasõmpaatiat Karotamme ja Käbini vahel. Veskimägi paneb Käbinile 1940. aastate keskpaigast süüks “täielikku isetegevust” (lk. 38, 163), väites, et tal oli propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitjana oma aparaat kompromiteerivate materjalide kogumiseks. Käbin olevat loonud selle tarvis ka spetsiaalse ametikoha kultuuri, teaduse, kunsti ja trükisõna kaadrite sektoris, mida juhtis Antonina Konsa. Esiteks ei ole võimalik, et Käbin sai tegutseda keskkomitee teadmata, ning teiseks ei olnud Käbinil vähimatki pistmist eelpoolmainitud sektori loomisega. Nimetatud sektor kandis 1946. aastani nime “kultuuri ja hariduse kaadri sektor” ning see ei asunud Käbini alluvuses, vaid oli kaadriosakonna üks paljudest sektoritest. Olgu märgitud, et kaadriosakonna üheks ülesandeks oligi töötajate kohta taustaandmete kogumine ning sellega tegelesid ka näiteks partei- ja komsomolikaadrisektor, tööstuse ja transpordi kaadri sektor jt. Kaadriosakond allus kuni selle likvideerimiseni 1948. aastal EKP KK kaadrisekretäri. Mis puutub Käbini “trousse abilisse” Antonina Konsasse (vt. lk. 163 jj., 185), siis tundub võimatu, et nad olid nii lähedased, nagu Veskimägi oletab. Lisaks sellele ei lastud Konsat 1947. aastal pärast Käbini⁵ lahkumist EKP KK aparaadist töölt lahti, vaid ta koondati seoses järjekordse EKP KK struktuurimuuda-

³ E. Bahovski. Sõjajärgne aeg peidab endas mitut ajalootemat. Postimees 03.02.2006, nr. 28 (4604).

⁴ Vt. ka: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koost. ja toim. Enn Tarvel. Tallinn, 2002, lk. 628 jj.

⁵ Käbin oli 1947–1948 EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi direktor ja 1948. aastast EKP KK sekretär.

tusega, kui kultuuri ja hariduse kaadri sektor hoopistükki kaotati. Antonina Konsa polnud ka edaspidi Käbini protežeeritav, sest pärast Käbini töusmist keskkomitee I sekretäriks viires Konsa ikka invaliidide kooperatiivide nõukogu presiidiumi esimehe ametikohal, kuhu ta 1947. aastal määrati. Ei tundu ka eriti usutav, et Ivan Käbinil võimaldati keskkomitee sekretärina NLKP KK nõusolekul 1948. aastast töötajaid ümber paigutada ainuisikuliselt, teiste “büroolaste” arvamust küsimata (lk. 54).

Büroo “etteastumiste” tutvustamisel peatatakse korduvalt Anna Brandti isikul, kelle kaebekirjad Moskvasse ENSV juhtkonna vastu olid kahtlemata EK(b)P KK VIII pleenumini viinud protsesside katalüsaatoriks 1950. aastal. Anna Brandt oli tüüpiline isiklike solvumiste ajendil tegutsev intrigaan, kellesuguste naiivsust ja järjekindlust Moskva võimukoridorides “õigel” momendil vajati ja hinnati. Kahjuks kasutab autor Brandti isiku ja tegutsemismotiivide analüüsi ja arusaadava kirjeldamise asemel teaduslikule uurimistöele võõraid, aga teatrikunsti kaunistavaid mefistolikke dialooge (lk. 204, 218–225). Brandti kirjadest huvituvale ajaloohuvilisele tuleks pigem soovitada asjalikku Olaf Kuuli artiklit, millele Veskimägi paraku ei viita.⁶

Kaljo-Olev Veskimäe populariseeriv ajalookäsitlus pakub peale uue ainese ka palju seesugust, millest on korduvalt varem kirjutatud Eestis ja väljaspool Eestit. Kolmanda “etteastumise” (lk. 117 jj.) juures võiks küsida, kas ainult ENSV-le võimaldati aastatel 1944–1946 kalendri nihutamisega muuta jõulupühad puhkepäevaks. Täpsemal uurimisel selgub, et sarnaselt toimiti ka näiteks Leedus, kus 1945. aastal palus rahvakomissaride nõukogu ja kohalik keskkomitee nihutada puhkepäev 23. detsembrilt 25. detsembrile. Kusjuures otsus tuli

arutlusele ÜK(b)P KK poliitbüroos.⁷ Jõulupühade puhkepäevaks muutmisel on peatunud ka mahukas monograafias Riho Altnurme⁸ ning pühade liikumist on kirjeldanud lühidalt oma magistristöös Kaarel Piirimäe, kes toetub Riigi-arhiivi (ERAF) allikatele.⁹

Kohati jääb mulje, et autor on kasutanud erialakirjandust valikuliselt. Küllaltki pealiskaudset kirjeldust Beria poliitika refleksioonist Eestis oleks täiendanud kahtlemata Tõnu Tannbergi põhjalik käsitlus Beria reformidest 1953. aastal.¹⁰ Arvatavasti on autoril just Beria rahvuspoliitika mittetundmise tõttu lipsanud ka teksti ekslik väide, nagu oleks EKP KK II sekretär Vassili Kossov olnud Beria toetaja ja kutsutud Moskvasse Beria kukutamise ja arreteerimise tõttu (lk. 109, 287). Kossovi lahkumise ajaks oli NLKP KK Beria initsiatiivil võtnud vastu otsused lõunanaabrite Leedu ja Läti küsimuses, mis muu hulgas märkisid “leninlik-stalinliku rahvuspoliitika” ebaõnnestumist neis piirkondades ja rõhutasid rahvuskadri edutamise vajadust.¹¹ 1953. aasta juunis olid juba lõunanaabrite partei keskkomiteede venelastest II sekretärid asendatud põlisrahvustest kommunistidega ning Kossovi ettevalmistused lahkumiseks olid täiesti ootuspärased. See, et Kossov lahkus vahetult enne Beria kukutamist, võis olla seotud asjaoluga, et Eesti kohta oli Moskvas otsus alles valmimas.

Rohkem oleks oodanud taustainformatsiooni ideoloogiavaldkonna otsuste ja nende tagajärgede kohta. Ühes “etteastumises” (lk. 175 jj.) nimetatakse näiteks ÜK(b)P KK otsust 14. augustist 1946 ajakirjadest Zvezda ja Leningrad, kuid otsuse sisu jääb paraku kirjeldamata.¹² Mainitud teema puudulik kirjeldus ei ole siiski mingi erand. Stalini perioodi kultuurielu kohta on hiljuti Tartu Ülikoolis kaitstud põhjalik

⁶ O. Kuuli. Kaks kljaunznikku EK(b)P sisevõitluses (aastad 1949–1952). – Tuna 2005, nr. 2, lk. 151–155.

⁷ Vt. ÜK(b)P KK poliitbüroo istungi protokoll 47 19. detsember 1945. – Politbjuro CK RKP(b)-VKP(b) povestki dnja zasedanij. Tom III. 1940–1952. Katalog. ROSSPËN, Moskva, 2001, lk. 412.

⁸ Siinkohal viidatud 2001. aasta trükile: R. Altnurme. Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2001, lk. 223 jj.

⁹ K. Piirimäe. Nõukogude Liidu poliitika Ida-Euroopas 1944–1949. Magistristöe. Juhendaja: T. Tannberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo osakond. Tartu Ülikool, Tartu, 2005. lk. 30. <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2005/b17430689/piirimae.pdf> (14.02.2006).

¹⁰ T. Tannberg. “Lubjanka marssal” Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas: Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal. – Tuna 1999, nr. 3, lk. 22–37; nr. 4, lk. 56–70; nr. 5, lk. 42–52.

¹¹ T. Tannberg. “Lubjanka marssal” Nõukogude impeeriumi äärealasid reformimas: Beria rahvuspoliitika eesmärkidest ja tagajärgedest 1953. aastal. – Tuna 1999, nr. 3, lk. 28–30.

¹² Vt. eesti keeles: ÜK(b)P Keskkomitee otsused “Ajakirjadest “Zvezda” ja “Leningrad””, “Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks”, “Kinofilmist “Suur elu” ja “V. Muradeli ooperist “Suur sõprus””. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1953.

magistritöö¹³ ning viimastel aastatel on valminud mitmeid lühemaid uurimistöid, kuid Veskimägi toetub järjekindlalt üksnes büroo stenogrammidele ja üksikutele juhulikele dokumentidele.¹⁴

Käesolevas arvustuses ei saa ka läbi ilma Lätita. 1944. aastal moodustati ÜK(b)P KK poolt kõigi kolme Balti liiduvabariigi jaoks partei keskkomiteede juurde ÜK(b)P KK bürood, mis pidid abistama noori liiduvabariike sovetiseerimise läbiviimisel (maareform, võitlus kodanliku natsionalismiga).¹⁵ Veskimäel on õigus, et Moskva otsustas ÜK(b)P KK Eesti ja Leedu bürood asutada märksa varem kui Läti büroo (lk. 100 jj.). Arvatavasti toetub ta Geoffrey Swaini artiklile ÜK(b)P KK Läti büroost, kus tööpoolest väidetakse, et lätlased lootsid otsuse edasilükkamist.¹⁶ Kuid väide, et Läti juhtkond tegutses Eesti omast otsusekindlamalt ja avameelsemalt ning suutis oma tegutsemisega ÜK(b)P KK Läti büroo asutamise lükata edasi 1944. aasta detsembri lõppu, kuna Eesti jaoks oli see moodustatud novembris, ei ole siiski tõestatud. Läti büroo moodustamise hilisemat aega mõjutas muu hulgas ka sõjategevus. Punaarmee vallutas Riia alles oktoobris ning aasta lõpul tehti tohutuid jõupingutusi sakslaste väljatõrjumiseks Kuramaal, kuni rinne lõpuks enam-vähem stabiliseerus.

Lõpetuseks olen sunnitud peatuma viitamisel. Tõenäoliselt esineb kõikides uurimistöödes üksikuid ebatäpseid viiteid, mis kindlasti ei mõjuta uurimistöö väärtust ega häiri selle kasutamist. Veskimäe raamatu sissejuhatavas osas, kus on toodud üpris rohkesti hinnanguid ENSV valitsemisega seotud küsimustele, viidatakse peamiselt arhiiviallikatele. See sunnib viiteid pisteliselt kontrollima. Lk. 76 on viide 2 Karl Säre iseloomustusele 1943. aastast. Viidatud säilikus (ERAF f. 1, n. 1, s. 1) asuvad EK(b)P Harjumaa 1941. aasta parteikonverentsi materjalid, aga Karl Säre isikut need ei puuduta. Samal leheküljel (viide 3) väidetakse, et raamatus “Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisat-

siooniline struktuur 1940–1991” kirjutatakse, et 1941. aastal Eestist evakueerimisel olevat Balti laevastiku admiral Vladimir Tributsi käsul lastud maha või olevat laevaga “Volodarski” põhja läinud teiste hulgas Johannes Lauristin, Adolf Pauk ja Vladimir Botškarjov. Viidatud raamatu ühele autorile jääb arusaamatuks, kust pärinevad Veskimäe andmed, sest midagi taolist selles raamatus ei kirjutata.

Kokkuvõttes tahaksin märkida, et Kaljo-Olev Veskimäe uurimistöö näol on tegemist huvitava ja vajaliku informatsiooniga sõjajärgse Stalini valitsemisperioodi uurimiseks.

Olev Liivik

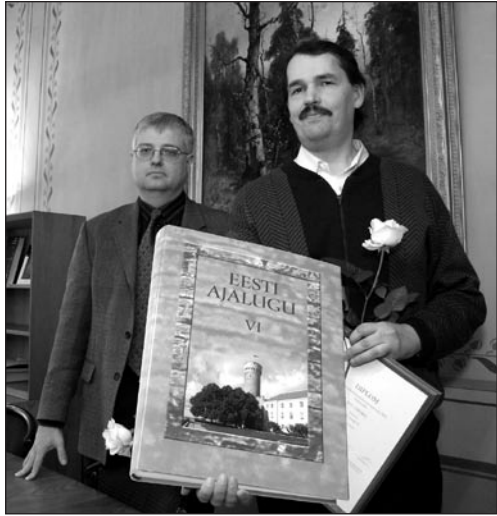
¹³ T. Kreegipuu. Nõukogude kultuuripoliitika printsüübid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944–1954 kirjanduse ja trükiajakirjanduse näitel. Magistritöö. Juhendaja: T. Tannberg. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, eesti ajaloo õppetool. Tartu Ülikool, Tartu, 2005. <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2005/b17633059/kreegipuu.pdf> (14.02.2006)

¹⁴ Vastava perioodi kohta ja Veskimäe käsitlusega haakuvad näiteks: Ü. Tuulik. Stalin, Leberecht, Käbin ja Tuglas. – Looming 2000, nr. 8, lk. 1247–1251; R. Veidemann. Kohandumise kool. Valmar Adamsi juhtum. – Kohandumise märgid: [artiklikogumik]. Tallinn, 2002, lk. 40–54; S. Olesk. ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Kohandumise märgid: [artiklikogumik]. Tallinn, 2002, lk. 99–120.

¹⁵ Vt. ka Tõnu Tannbergi arvustust: T. Tannberg. Kuidas ja kelle abil valitseti ENSV-d. – Akadeemia 2003, nr. 7, lk. 1486–1494.

¹⁶ G. Swain. “Cleaning up Soviet Latvia”: The Bureau for Latvia (Latbro), 1944–1947. – The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Edited by Olaf Mertelsmann. Tartu, 2003, lk. 66.

Üheteistkümnes Eesti ajalookirjanduse aastaauhind

“Eesti ajaloo” VI köite tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg auhinna üleandmisel Tartus. Foto: Benno Aavasalu

■ 1996. aastast peale on Eesti juhtivad ajaloo- ja mäluasutused välja andnud aastaauhinda parimale Eestis ilmunud eestikeelsele ajalooaamatule. Käesoleval aastal tehti seda üheteistkümnendat korda ja uuendatud statuudi järgi. 19. mail 2005 Tallinna Linnaarhiivis toimunud 2004. aasta ajalooauhinna väljaandmise üritusel kinnitasid osapooled koostöölepingu allkirjastamisega tahet jätkata ajalookirjanduse edendamiseks ellu kutsutud üritust, kuid juba õiguslikult ja ka organisatsiooniliselt korraldatumal alusel. Käesoleval aastal olid auhinna määramise osapoolteks järgmised asutused: Tartu Ülikooli ajaloo osakond, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Ajalooarhiiv, Riigiarhiiv, Tallinna Linnaarhiiv, Eesti Ajaloomuuseum, Pärnu Muuseum ning Akadeemiline Ajalooselts. 1. jaanuarist 2006 jõustunud lepingu järgi rahastatakse aastaauhinna osapoolte poolt tehtud sihtotstarbelistest eraldistest (à 3000 krooni), finantskülje korraldamise eest seisab hea Ajalooselts. Aastaauhinna väljaandmise korraldavad osapooled vastavalt lepingus esitatud järjekorrale (seekordseks korraldajaks oli Ajalooarhiiv). Lepinguga võivad liituda ka teised juriidilised ja füüsilised isikud, esitades sooviavaldu Akadeemilisele Ajalooseltsile.

Koostöölepingu lisaks oleva statuudi järgi on aastaauhinna eesmärgiks paremate ajalooaamatute autorite tunnustamine, kord aastas eesti ajalooaamatuse hetkeseisu hindamine ning avalikkuse huvi tõstmine ajaloo ja ajaloolaste töö vastu. Kandidaatidena võivad osapooled esitada kuni viis vaadeldava aasta jooksul ilmunud eestikeel-

set ajalooalast originaalkäsitlust. Hindamiseks moodustatakse 3–5-liikmeline ekspertkomisjon, mis koosneb eelmise aastaauhinna laureaadist, korraldaja esindajast ja doktorikraadiga liikmetest. Tänavu vaagis kandidaate komisjon järgmises koosseisus: Mati Laur (esimees), Indrek Jürjo, Kari Tarkiainen ja Indrek Kuuben.

Seekord tuli komisjonil teha valik kümne raamatu vahel, mis on üsna lähedane läbi aastate keskmisele: kogu auhinna väljaandmise aja jooksul on ühtekokku nomineeritud 99 ajalooaamatut. Auhinnale esitatud raamatute ajaline diapason ulatus esiajalooast lähiajalooni, “päris” ajaloo kõrval olid esindatud nii arheoloogia, etnoloogia kui ka kunstiajalugu.

Enamiku auhinnale esitatud teostest moodustasid monograafiad. Andres Adamsoni raamat “Hertsog Magnus 1540–1583. Tema elu ja aeg” on esitatutest enim populaarteaduslik. Hertsog Magnus on Eesti ajaloo oluline ning samas üpris vastuoluliselt kajastatud isik, kelle kohta viimane terviklik biograafiline käsitlus on liiatigi ilmunud 19. sajandil. Andres Adamsoni püstitatud uurimisülesanne on seega igati tänuväärne, kuid zürrii toetust ei leidnud teose napivõitu allikaline baas ning puudulikud viited, mis teeb raskeks autori uudsetena esitatud seisukohtade jälgimise ja kontrollimise.

Toomas Karjahärmi ja Helle-Mai Lutsu raamat “Kultuurigenotsiid Eestis. Kunstnikud ja muusikud 1940–1953” on eelkõige väärtuslik allikapublikatsioon ja andmebaas, kuid esitab ka uurimusliku ja kohati emotsionaalse ülevaate

kultuurisikuid Stalini ajal tabanud repressioonidest.

Arheoloog Andres Tvauri monograafia “Eesti hilisrauaaja savinõud (11. sajandist 13. sajandi keskpaigani)” puhul hindas žürii, autorit tsiteerides, “kõledates ja tolmustes leiuhooldlates tutvutud kümnete tuhandete pisikeste savitükikeste” alusel tehtud laiahaardelisi ja samas igati argumenteeritud üldistusi Eesti muinasaja viimase perioodi piirkondlike eripärade väljatoomisel.

Tõnu Raidi rikkalikult illustreeritud raamatut “Eesti teedevõrgu kujunemine” hindas žürii kui oma eriala – kartograafia – väga hea asjatundja professionaalset pilku kommunikatsiooni ajaloolisele infrastruktuurile. Lähtudes rootsiaegse ja sellele järgnenud sajandite teedevõrgu võrdlemisel ilmnenu muudatuste ulatusest, pakub Tõnu Raid mitmeid uudseid seisukohti ka varasema teedevõrgu kujunemisloole. Aldur Vunki monograafia “Jeesus läks kõndimaie. Ristisõjad ja palverännakud Eesti keskajal” paelub käsitluse mitmekesisuse poolest, koondades endasse nii kirikulugu, poliitilist ajalugu, arheoloogiat kui ka folkloori. Mõneti küsitav tundus aga ristsõdade ühene tõlgendamine palverännakuna.

Ajalooauhinna oli esitatud ka mitu eelmisel aastal kaitstud doktoriväitekirja. Kersti Lusti “Pärisorjast päriskohtaanikuks. Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonikulas 1819–1915” käsitleb väga olulist ning senises ajalookirjutuses põhjendamatu tagaplaanile jäänud kroonutalupoegade olukorda peaaesjalikult 19. sajandil. Komisjonile ei jäänud tähelepanuta ka autori julgus mitmeid tänapäeval enamasti “punase ajalookirjutuse” rubriiki paigutatud seisukohti taasesitada ja neile argumenteeritud õigustusi otsida. Ene Kõresaare raamat “Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes” võlus žüriid oma innovaatsilise ja moodsa käsitlusviisiga. Tuntav on autori kodusolek uemate teooriatega etnoloogias ning oskus neid Eesti materjali analüüsides kasutada.

Kui Kõresaare monograafia on igasuguste rahvusliku meelsuse avalduste suhtes äärmiselt jahe ja distantseeritud, siis Mart Laar ei varja oma sümpaatiat rahvusliku liikumise aktivistide vastu. Tema teos “Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad” on mahukas, pikaajalise uurimistöö tulemusel valminud monograafia, kus autor otsib korrelatsioone rahvusliku ärkamise ning teiste sama perioodi ajaloosündmuste ja -protsesside vahel. Oma järeldustes rahvusliku liikumise faaside ja geograafia kohta

toetub Laar ulatuslikule kvantitatiivsele andmebaasile, senisest enam rõhutab ta ka rahvusliku liikumise liidrite isiklike sidemete tähtsust.

Tunnustades aastaauhinna esitatud monograafiate valdavalt kõrget taset, leidis žürii ometi, et selle aasta auhinna nominentideks esitatud raamatutest väärivad kõige enam aastaauhinna staatust kaks ajaloo üldkäsitlust. Just nimetatud kogumike tugevamaid ja nõrgemaid külgi vaagides langetaski komisjon oma lõpphinnangu.

Krista Kodrese peatoimetamisel ilmunud “Eesti kunstiajaloo” 2. köide (1520–1770) on esimene selles sarjas ilmunu. Žürii rõhutas artiklitest koosneva kogumiku avarat käsitlusviisi, mis hõlmab traditsioonilise kunstiajaloo kõrval ka sotsiaalajaloolisi ja argiajaloolisi aspekte. Vastavalt sellele on tavapäratu, kuid žürii meelest igati õigustatud ka koguteose ülesehitus, mis võtab käsitluse aluseks mitte kunstivoolud, vaid sootsiumi, jagades varase uusaja Eesti kunstiajaloo linna, aadli ja talupoegade ning kiriku vahel.

“Eesti ajaloo” kuues köide – tegevtoimetajad Ago Pajur ja Tõnu Tannberg ning peatoimetaja Sulev Vahtre – on selles sarjas ilmunutest teine. Erinevalt eespool märgitud “Eesti kunstiajaloo” köitest on “Eesti ajalugu” pigem traditsioonilise ülesehituse ja käsitlusviisiga. Samas ei pidanud auhinnakomisjon taolise väljaande formaati arvestades kaugeltki hädavajalikuks uuenduslikkuse taotlemist iga hinna eest. Rohkem oodatuks žürii koguteoses sotsiaalajaloo käsitlemist, mõned raamatu osad mõjusid liiga õpikulikuna ega olnud samal tasemel kogumiku teiste peatükkidega. Arvestades tõsiasi, et Eestis on 20. sajandi teaduslik uurimine võimalik olnud vaevalt paar aastakümnet, on “Eesti ajaloo” kuues köide oluline vahekokkuvõtte olemasoleva teadmise kaardistajana ja suunaandjana edasisele uurimistööle. Võttes arvesse, et “Eesti kunstiajalugu” on juba pärvinud käesoleva aasta riikliku kultuuriauhinna, otsustas žürii Eesti ajalookirjanduse aastaauhinnaga esile tõsta “Eesti ajaloo” VI köite autorite söakust üldistavalt käsitleda kontroversset ja kergesti vaidlustatavat lähiajalugu. Auhinna andes pidas žürii eelkõige silmas “Eesti ajaloo” kuuenda köite poliitilise ajaloo osade head teaduslikku taset ning tasakaalustatud käsitlusviisi.

Auhinna piduliku üleandmise korraldas sedapuhku Ajalooarhiiv ning see toimus meeleolukas õhkkonnas 7. aprillil Tartus.

**Indrek Jürjo, Indrek Kuuben
Mati Laur, Kari Tarkiainen**

Kultuurarhiiv kõneleb eksilist

■ 1950-ndate alguses hakkas kunstipedagoog Sulev Tiits, kuuldavasti Jaan Lattiku innustusel, koondama Rootsis tegutsevate eesti seltside materjale. Hoolega korjati kaasmaalaste poolt välja antud perioodikat ja fotosid ning jälgiti välisriikide reageeringuid sündmustele kodumaal. Alles hiljem sai arhiiv oma nime – Eesti Kultuurarhiiv Eksiilis. Muu kõrval oli selle tegevuse sihiks ka noorema põlvkonna identiteedi hoidmine võõras ümbruses. Selleks korraldas S. Tiits 1953. a. oktoobris esimese loengu helisalvestamise, ettekandjaks oli Oskar Loorits. Tuntud rahvaluuleuurija sütitav kõne oli suunatud gaididele ja jutustas naisest kui eestlase elutunde kandjast läbi aegade: “...teie armsad tütreid olete ka kõik siin viikingid, teie olete samuti vastupidi-ses suunas nagu muistsed saarlased ja virulased läksid väinaliste ja viikingitena välja muuale [!], teie olete need, kes peavad kord viikingitena minema koju tagasi ja sama elutunnet rakendama uuesti tõstma ausse eesti vaimne suurus, eesti eetiline võim ja jõud eesti enda sisemine uhkus.”¹ Ettekandes püüdis O. Loorits visualiseerida eesti rahva käekäiku läbi põlvkondade prisma, tähisteks L. Koidula, A. Haava ja M. Under. Kõnes gaididele lähtus Loorits samast skeemist, mis leidis kasutamist mineviku periodiseerimisel mõni aasta hiljem ilmunud romantilises ja vägagi kriitilises Eesti ajaloo probleeme lahkavas raamatus.² Märksõnadeks L. Koidula – ärkamisaja elutunde kandja, Anna Haava – lepitav armastuse ideoloog, Marie Under – vabadus kõikidel rinnetel, Betti Alver ja elujaatus. Värskest trükimusta näinud raamatut arvustas Hans Kaur Stockholmis eestlaste ajalehes: “Eesti ajalugu, dr. Loorits ja südametunnistus”. Selle kokkuvõttes muretsetes kriitik: “Raamat pühendatakse järeltulevatele generatsioonidele, kuid autor pole nähtavasti järele mõtelnud, mis mõju on seesugustel üle-

kohtustel mahakiskumistel ning mahategemistel. Õige arvustus ja ajalooline hinnang, kui ta lähtub objektiivsetest lähetest, on alati omal kohal, kuid valimatu mustamisega luuakse just see vaimne kliima, milles karta on, et meie paguluses sirgub ja ka mujalt impulsse saav noorus ei soovi viibida.”³ Miks kritiseerib aateline rahvuslane Loorits “kärevalt” Tartu ülikooli kasvandikke, hilisemaid tuntud teadusemehi ja Eesti avaliku elu tegelasi? Selle seletab ehk lahti tema 1932. aastal kirjutatud fraas: “Mul on juba väljakujunenud endaarstimise meetod: kui pettumused kibestuvad hinges nii kangeks, et vaja on tasakaaluks reaktsiooni, siis myristan mõne artikli.” Seekord ilmus raamat! O. Looritsa poolt helikandjale talletatud hoogne kõne päädib leppimatul moel viiekümnendate rahvusvahelises poliitikas: “Kui meie kõrgelt demokratiseeritud ja kultuurises miljööski võite ajalehtedest lugeda selliseid kummalisi ja meile mõistmatuid seisukohti, mis otse lõhnab korrupsiooni ja mingisuguse viienda kolonni inspiratsiooni järele, kus hakatakse sajatama Korea presidenti, et see provotseerib tüli ja et oleks vaja ära koristada niisugune mees. Siis tuletage meelde, et situatsioon on täpselt sama, kui tõmmata joon Arvikast Uppsalasse, jagada Rootsi pooleks ja küsida, kas Teie tahate jätta selle põhjapoolse poole punaste kätte orjastada, hävitada, hukata ja olete nõus alistuma ja tahate siit oma lõunapoolse kuninga saata ära kuskile Karlstunisse või ära koristada selleks, et ta mitte mässu ei tõstaks... mida mina tahan Teile täna ütelda.”⁴

Järgmisel aastal “...käib Sulev Tiits nagu uni peale, et ma peaksin siia kõnelema tulema, siis ma ütlesin juba ette hoiatuseks, et kui ma siia tulen, siis tulen ainult noortega kõnelema ja ei taha mitte teaduslikku traktaati esitada...”⁵ Märkimaks kodumaalt lahkumise tähtpäeva, kõlas 1955. a. jüripäeval Stockholmis Snickarbackeni tänaval noorkotkastele Looritsa märksa positiivsemat tooni kandev kõne. Kriitika oli võõrsil viibitud 10. jüripäeval juba vaibunud ja asendunud arusaamaga, mis Eestis kümne aasta kestel tegelikult toimus: “Meie võõrsil oleme harjunud isegi ennast natukene üle hindama ja oma panust võib-olla tähtsamaks pidama, kui see suhteliselt on. Kas teie noored ja vanemadki olete küllalt süstemaatilisel jälginud, milline kangelasvõitlus

¹ Eesti Filmiarhiiv, fond nr. 595, helisalvestised, helikassett nr. 3016.

² O. Loorits. Eesti ajaloo põhiprobleemid. – Tõrvik, Stockholm, 1955.

³ H. Kaur. Eesti ajalugu, dr. Loorits ja südametunnistus. – Stockholms-Tidningen 09.12.1955.

⁴ EFA, 595. H. HK. 3016.

⁵ EFA, 595. H. HK. 3017.

toimub praegu raudeesriide taga? Kas te olete jälginud, millise ainukordse üksmeeleni on jõudnud praegu kogu eesti rahvas kodumaal võõrale okupandile? Passiivses vastupanus sellise sangarimeelega, mis teeb jällegi au meie tänapäeva vanadele ja noortele. Kodumaa on praegu elektriseeritud opositsioonivaimust. Ei ole karta, et tibla vaim või et tiblud suudaksid seal meie rahvast murda. Kõige terrori, kõige hukkamise, kõige valjemagi orjatöölaagri peale vaatamata kodumaa hoiab praegu selja sirgu. See on imeteldav, kuidas talupojad, pärast seda, kui neid kupatati kolhoosidesse, demonstree-rivad praegu oma täielikku üleolu tiblade kolhoosidest. Hein lastakse loogu mädaneda, vili lastakse põllul rikki minna, kari lastakse nalja kätte surra, aga rahvas ise võib minna uhkelt surmale vastu, kuid vaimu ei murra miski orjus ega terror. Vaimuga näidatakse, et see rahvas on üle tiblade, on üle oma orjastajatest ja üle nendest kommudeterroristidest.”⁶

Teine 1950-ndatest aastatest pärit esineja on Heinrich Laretei. Vestluse sisuks olid tema meenutused diplomaatilise tegevuse aastatelt. Ligi tunni kestvusega helisalvestis sisaldab põnevaid lugusid Nõukogude diplomaatia iseärasustest ja Nõukogude saadikute närvesöövast elust. Pikemalt peatub H. Laretei kohutumisel A. M. Petrovski,⁷ A. J. Arosevi,⁸ F. F. Raskolnikoviga.⁹ Eesti diplomaadile ei jäänud märkamata GPU roll, tegutsemise meetodid esimese tööliste ja talupoegade riigi saatkonnas. Nende välisesinduste tegelik peremees oli sageli autojuht või mõni muu, näiliselt abiteenistuse seisuses töötav politruk. Mitmel korral rippus ka suursaadik A. Kollontai elu otse juuksekarva otsas. H. Laretei jätkab: “Ka sarnane vana revolutsioonitegelane nagu pr. Kollontai, kes oli isiklikus tihedas koostöös olnud juba Leniniga ja Trotskiga, kõigi nende vanade enamlastega, ei saanud läbi ilma GPU kontrollita, ilma politrukita. Selleks politrukiks osutus üks saatkonna sekretäridest. See ilmnes kah omapärasel viisil. Kollontai oli saanud Venes väga hea hariduse ja rääkis väga head ja puhast vene kirjakeelt. Kord tema juures saatkonnas külas olles, juhtis minu naine tähelepanu selle peale, et Kollontai räägib niisugust enamlaste slängi, et täitsa raske ja valus kuulata kõrval, mis on vene keelega

Soome Talvesõjast osa võtnud Mõnistest pärit eestlased, soomepoisid: kunstnik ja luuletaja Sulev Tailo-Tiits (vasakul), Kalju Kaldalu ja Johannes Lepp Helsingis 1943. EFA 595 P.O.188386p

harjunud. Ja küsib minu käest, millest see nüüd järsku tuleb? Nagu hiljem selgus, oli see üks viis ennast maskeerida. Teha ennast politrukide ees selleks, kes sa ei ole. Tähendab lihtsalt lipitseda, meeldida, võimumeeste ees. Politruki juuresolekul rääkis tema seda keelt, mida nüüd praegu Nõukogude Liidus räägitakse ja mis on võrreldes klassikalise Puškini ja Lermontovi vene keelega ikka õige jäme ja väga võõras släng. Juba selle kõneviisi järgi võis otsekohe näha, millal proua Kollontai oli üksinda ja millal temal oli politruk läheduses, kelle kontrolli all ta oli ja keda ta ka kartis.”¹⁰ Kord päästis A. Kollontai elu J. Stalini küüsi sattumast Rootsi välisministri ja proua suursaadiku väike kokkumäng, millesse diktaator ei sõandanud sekkuda.

“Halb keel ei vääri head saatust,” tõdes Johannes Aavik 1955. aastal oma ettekande alguses. Tuntud keeleteadlane tutvustas juba iseseisvusajal juurdunud keelevigu, mille läte peitub enamasti lohakas kõnekeeles. Kooliprogram-

⁶ Samas, 3017.

⁷ NSVL saadik Eestis Vabariigis 1924–1930.

⁸ NSVL saadik Leedu Vabariigis 1927–1928.

⁹ NSVL saadik Eestis Vabariigis 1930–1933, Rootsi Kuningriigis 1930–1945.

¹⁰ EFA, 595. H. HK. 3021.

Praost, kirjanik ja poliitikategelane Jaan Lattik Stockholmis pagulaskodu õuel [1957]. EFA 595 P.O.188384p

mide koostajaile heitis Aavik ette kirjanduse õpetamist keeletundide arvelt. Üsna samad valikud vaevavad hariduspoliitikat ja selle tegijaid ka täna, pool sajandit hiljem. Kui veel 1927. aastal olid J. Aaviku keelealased sõnavõttud äärmiselt kriitilised,¹¹ siis lindilt nentis ta, et keel on iseseisvuse ajal siiski tublisti edasi arenenud: "...kuid kannatab siiski mõnede "tõvede" all." Need on "lyhidus-, peenutsemistõbi, samuti väljajätmistõbi jpt., mida painavad lisaks halb sõnade järjestus". Keelereformi lootis Aavik siiski alles tulevases Eesti Vabariigis, mille taastamist tulevikus ta ilmselt lootis: "Kui keelest juttu, olen oma kaasmaalasi korduvalt kuulnud uhkusega ytlevat, et olla ka meie keel iseseisvuse ajal suurepäraselt arenend, võrreldes sellega, mis see enne seda oli. Tä on tõusnud tõeliseks kultuurkeeleks, milles saab kõike väljendada, niihästi ilukirjanduses kui eriteaduste alal."¹²

"Minu kehakaal on maha võtnud, aga minu erikaal on nüüd tõusnud selletõttu, et mina rännanud olen...", arvas 1954. a. Ameerikas naasnud kirjamees ja poliitik Jaan Lattik. Audiotooriumi täitsid noored, kes tänaseks juba esineja eas. Kirikuõpetaja jätkas: "Mulle on korduvalt küsimusi ette pandud, et kuidas seal Ameerikas oli, kas seal parem on kui siin, kas seal rohkem teenitakse, kas seal targemad inimesed on, kas nad kaklevad ka seal ja sada põhjalikku muud küsimust." Noori huvitasid tähelepanekud tuntud ülikoolide, nagu Kingstoni ja Harvardi külastustest: "...mis vahe on Rootsi ja Ameerika eestlase vahel? Sellele pole nii kerge vastata kui paneks kõrvuti mina ütleks nii, et kui oleks võimalik... Seal lööb välja eestlase isiksus. Tä näeb, et ta on oma jalgadele säetud, et tal tuge ja abi kuskilt leida ei ole, ta hakkab siis jälgima oma kotka pilguga, mis tema pääle hakkab ja mis tema tiib, ja kui ta näeb, et teisel auto on, ja mina ka ei magaks ühtegi ööd ehk ma lõhuks tema auto ära või laseks kummid tühjaks. Või kui sul televiisorit pole ja teisel om, mis sa siis teed ära, ei elagi üldse. See joon, mis meil siin Eestis oli, see joon on seal [Ameerikas] veel mitu korda rohkem läbi lõõnud, kui meil siin on."¹³

Õigusajaloolase Ilmar Arensi kõne on salvestatud 1978. aastal Stockholmis Eesti esinduse ruumides. Tema ettekanne keskendus eeskätt arheologia saavutustele kodumaal. Lektor peatus ka küsimustel, mida kodumaa valitsevad olud pole võimaldanud üldse uurida. Teisalt kutsus kuulajaid muutma suhtumisi baltisaksa järehtelijaisse. Ajaloolaste kokkusaamistelt ja kohtumistelt nendega jäi Arensil mulje "suurematest eestlastest kui eestlased ise". Samuti üllatas teda Stackelbergide ja paljude teiste suust kuulnud hea ja puhas eesti keel.¹⁴ Arensi publikatsioonid sirvides on näha, et 1978. aastaks oli kaalukam osa tema uurimistödest avaldatud. Veel 80-ndates eluaastates mehena huvitas teda "Est"-tüveliste kohanimedega seotud küsimuste geograafia. Kirjades Sulev Tiitsule otsis ta tõendeid folkloorist pärit kuulduste soomlaste seas levinud kombest "sipelgaviina" põletamise kohta.¹⁵

Artikleid tema sulest hakkas lugejani jõudma 1960-ndate keskpaigast. Rohkem võimalusi kirjutamiseks jagus I. Arensil alles pärast Rootsi Riigiarhiivi teaduri ametist pensionile siirdumist

¹¹ J. Aavik. Eesti omapärane kultuur ja rahvuslikud pahed (1927). – Loomingu Raamatukogu 1988, lk. 43.

¹² EFA, 595. H. HK. 3020.

¹³ EFA, 595. H. HK. 3022.

¹⁴ EFA, 595. H. HK. 3019.

¹⁵ EFA, 595. 4. 1.(kontekstmaterjal, I. Arensi kirjust S. Tiitsule, Stockholm 26.01.1992).

Ilmar Arens (paremalt esimene) Peipsi-tagusel uurimisetkel 1943. Foto: K. Hintzeri kogu. Inv. nr. 169138, Herder-Instituut Marburg.

1977. a. Rahvusvahelise Balti Uurimuste Edendamise Ühingu (AABS) korraldatud konverentsist osavõtjate nimekirjast võib Arensi nime leida alates 1972. aastast.¹⁶ Eesti Päevalehes (Estonian Dagbladet) ilmunud kirjutiste põhjal huvitas Arensit jätkuvalt muinasaja asunduste geograafia. Kirjeldused avavad nii üksikasju kui ka kuriooset meie minevikust Rootsi arhiivimaterjalide põhjal. Samast kümnendist on pärit tema ainus helilindile jäädvustatud loeng. Pole raske nõustuda O. Kursi hinnanguga¹⁷, mille järgi "... moodustavad siiski I. Arensi mitmekülgse tegevuse kõige väärtuslikuma osa käsitlused Ida-Peipsimaa eesti asundustest, millest on valminud ka eestikeelne kokkuvõte"¹⁸. Põnevat lugemist J. Uluotsa organiseeritud 1943. a. unikaalsest ekspeditsioonist Peipsi idaranniku küladesse võiks julgelt soovitada ka laiemale huviliste ringile. Sulev Tiitsu ja I. Arensi kirjavahetus kestis kuni 1993. a. lõpuni ning katkes kuu enne Arensi jäädavat lahkumist. S. Tiitsu vahendusel hankis I. Arensilt algmaterjale Eesti-aineliste saadete tarvis tuntud Soome raadioajakirjanik ja estofiil Oke Jokinen.

Eesti minevik Soome Riigiraadios

O. Jokineni esimesed kontaktid Eestiga ulatusid 1930-ndate keskpaika, mil ta osales mõlema maa skautide ühislaagris Narva kandis.

Lütseumi koori koosseisus võttis ta osa rahuaja viimasest üldlaulupeost Tallinnas 1938. a. Meie maa tundmaõppimiseks vajalik keeleoskus tuli koolis korraldatud eesti keele kursustelt, veel enne "valge mütsi" saamist. Tema autorinime all jõudsid esimesed raadiosaated soome kuulajani 1949. a., kui ta ise teenis leiba veel reklaami alal. Soome Radio heliarhiivist saadud nimekirjade alusel tehtud kokkuvõttest on näha, et tema tehtud poolest tuhandest saatest ligi kümnendik tutvustas Eestit või meie tuntud tegelasi.¹⁹

O. Jokineni esimene Eestit tutvustav saade valmis Nõukogude ajal 1950-ndate lõpul. Edaspidi külastas ta meie maad pea igal aastal, olles 1960. aastast kõikide laulupidude vahendaja ülelahe-kuulajajale. Mõned lugejad mäletavad veel kindlasti omal ajal pretsedenditud Soome-Eesti ühiseid "Naapurivisa" või "Sävel-silta" saateid. 1989. aastast kõneles Jokinen soome kuulajajale Eesti laulvast revolutsioonist, Eesti vabatahtlikest Soome Jätkusõjas oma mitmeosalises sarjas "Soome vabaduse ja Eesti au eest". Edasi kõneleb autor K. Pätsi ajal valitsenud tsensuurist, diplomaatilise posti liikumisest Tallinna ja Helsingi vahel ning Lydia Koidulast ("Mu isamaa on minu arm"), soomlaste ja eestlaste sõjamehelauludest 1870-ndatel Türgi sõjas. 1997. a. valmis tema viimane, isiklike mälestuste põhjal tehtud saade 1950-ndatel toimunud reisidest Eestisse.

¹⁶ K. Taal (koostaja). Eestlaste ja Eestimaad käsitlevad ettekanded AABS-i konverentsidel, 1996.

¹⁷ O. Kurs. Ilmar Arens Ida-Peipsimaa eesti asustuse uurijana. – Kleio 1994, nr. 9, lk. 46.

¹⁸ I. Arens. Peipsitagused eestlased. Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.

¹⁹ H. Rausmaa kirjast, 11.06.2004 (Tuglas-Seura, Helsinki).

O. Jokinen saatete salvestused moodustavad Kultuurarhiivi kõige hilisema järgu, kirjeldades põhjanaabritele saatuslikke sündmusi viimase sõja eel. Haruldasi helilõike sisaldavad saated Johan Laidonerist,²⁰ Poola allveelaeva “Orzel” põgenemisest Tallinna sadamast²¹ või jäämurdja “Suur Tõll” dramaatilisest retkest läbi Kroonlinna miiniväljade.²²

Kaheosaline saatesari “Friedebert Tuglas 100” on pühendatud meie tuntuima kirjaniku juubelile.²³ Pool sajandit tagasi elas Jokinen samas Oulunküla linnaosas, mõnesaja meetri kaugusel Ålanderite perele kuuluvast majast, kus F. Tuglas sai pagulasaastatel peavarju. Samas paigas lõpeb ka kirjaniku juubelile pühendatud saade.²⁴

O. Jokinen saated paistavad silma eriti põhjaliku ettevalmistuse poolest. Võimaluse korral on autor alati saadetes kasutanud sündmusi pealt näinud isikute elavaid kirjeldusi. Allveelaeva “Orzel” loos kõneleb teiste hulgas allveelaeva valvanud ja salvestuse tegemise ajal veel Saksamaal elanud Boris Malstein.²⁵

Stockholmi Eesti Ühingu lähiraadio

1980-ndatel aastatel edastasid kohalikele eestlastele omakeelseid saateid kaks kohalikku raadiojaama. Eesti Raadio Stockholm toimetuse tööd organiseeris Stockholmi Eesti Ühing, mis väljastas saateid eestrisse kolmel päeval nädalas. Raadiojaama töötajajärgi Tarmo Sepp mäletab pidevat lobitööd poliitikute ja Rootsi Ringhäälingu juhtide seas, et eestrisse pääseksid igapäevased ja korralised eestikeelsed saated. Rootslastele oli probleemiks asjaolu, et loa andmine eestlastele oleks paratamatult kaasa toonud ka läti-, leedu- ja muukeelsete saatete tegemise surve, milleks poldud valmis. Pingu-tusi kroonis lõpuks edu ja tulemuseks kõlas Rootsi riigiraadio eestris eestikeelne saade

“Silmapiir”.²⁶ Kultuurarhiivi on koondatud neli sellenimelist saadet alates aastast 1983.²⁷ Mahu poolest pole see veel kuigi avar valim, kuid neis saadetes jäädvustati hulk kirjeldusi ajast, mil meil peeti kohtuprotsesse teisitimõtletajate üle, julgeoleku huviorbiidis olid jätkuvalt mitmete ülikoolide üliõpilased. Pikemat aega Eesti Päevalehe juures töötanud Ülo Ignats ennustas 12. detsembri 1983. a. saates “Silmapiir” tulevase muudatusi, mida tingis juba Nõukogude juhtide kõrge vanus. Kommentaar temalt J. Andropovi ajastule: “Vikatimeest ei suuda keegi vangistada, ka mitte KGB. Kuigi võimatu on mingi kindlusega ennustada, kuidas uued juhid käituvad, siis teame vähemalt niipalju, et Nõukogude Liidus peab tulema muudatusi, arvatavasti tulevad need varsti.”²⁸

Millist osa mängis Nõukogude Liidu välispoliitika desinformatsiooni levitamine? Sellest annab ülevaate 1984. a. Pariisis toimunud konverentsist osa võtnud Andres Küng. Saadete teised teemad kõnelevad Rootsi eestlaste keele ja kultuuri säilimisest, tutvustatakse emakeeleõpikuid ja eesti laste suvekodudega seotud küsimusi. Samuti meenutatakse rahvakalendri tähtsamaid kombeid ja tavasid, nagu muistsed jõulu- ja näarikombed. Viimaseid tutvustab Gustav Ränk.²⁹

Et sõja lõpp ei toonud vabanemistunnet kodumaalt lahkunud eestlastele, siis küsib Karin Saarsen: “Mida tegi aga eesti noor 60 aastat tagasi 1945. a. mais?” Kõneleja meenutab kapitulatsiooni päevade meeletulid Flensburgi lähedalt põgenikelaagrist. Suure sõja lõpule pühendatud järgnevate aastate tähistamised Rootsis mõjusid võõrsil elanud eestlastele enamasti rusuvalt: “...me ei osanud kuidagi rõõmustada [---] oleme samuti näinud 9. mail Kungsgatanil toimunud ülemeelikut juubeldamist, rahvamassi karjumist ja kallistamist, ühesõnaga Rootsi pealinlaste joovastuslikku rõõmuorgiat...”³⁰

Saadete “Silmapiiri” sisu on 1989. aastast

²⁰ EFA, 595. H. HK. 3030.

²¹ EFA, 595. H. HK. 3031 I.

²² EFA, 595. H. HK. 3031 II.

²³ EFA, 595. H. HK. 3032 I.

²⁴ EFA, 595. H. HK. 3032 II.

²⁵ EFA, 595. H. HK. 3031 (0:24:07–0:28:51),

teise allveelaeva valvanud mehe, Roland Kirikmaa kohta andmed puuduvad.

²⁶ T. Sepp, kirjast 03.05.2005.

²⁷ Loodetavalt õnnestub tulevikus koondada ka teisi “Silmapiiri” salvestusi.

²⁸ EFA, 595. H. HK. 3027.

²⁹ EFA, 595. H. HK. 3029.

³⁰ EFA, 595. H. HK. 3028.

alates täidetud Eestis toimunud sündmustega. Vaatluse all on "Isemajandava Eesti" projekt, Eesti NSV Ülemnõukogu valimised ning juttu tuleb ka võimalustest taastada Eesti Vabariik õigusliku järjepidevuse alusel. Käimas oli ajaloo ja mälestuste kogumise kampaania maakohtades ja tutvustatakse Muinsuskaitse Seltsi tegevust üldiselt. Lõpetuseks kõneleb väliseestlaste üldlaulupidude juht, muusikakultuuri tutvustaja Harri Kiisk. Seekord valgustab ta Eduard Tubina 4. sümfoonia ainsa käsikirja kummalist saatust.³¹

Kuna 1980-ndate esimesel poolel polnud Rootsi meedias tavaliselt sõnagi Baltikumist, oli Eesti Raadio Stockholmist toimetusel pakkuda kuulajale tihti unikaalset materjali. Toimetusest saadud uudiseid kajastas mõnikord isegi Rootsi ajakirjandus. Koos Alex Militsa ja teiste kaastöötajatega tehti kohaliku lähiraadiot kokku 11 aastat. Vaatamata jõupingutustele ei saavutatud saadete tegemisel siiski sellist regulaarsust, nagu oli tegijate esialgne plaan. Põhjuseks ikka raha ja eetriaja nappus. Tarmo Sepp jätkab: "Minu raadiotööd on kokkuvõttes ajendanud tahtmine, eriti ideelise Stockholmist Eesti Ühingu lähiraadio osas, et eetris oleks võimalikult tänapäevane ja moodne eesti keel – eriti noortele kuulajatele – tiivustamaks noorte tahtmist rootsi keele kõrvalt omandada ja kasutada ka eesti keelt. Arusaadavalt tahtsime ka peegeldada Rootsi eestlaskonna kultuurilist, seltskondlikku jne. tegevust. Emakeel ju teatavasti arenes meie põgenikest vanemate keelega võrreldes ja ma tahtsin näidata, et on näiteks võimalik ka tänapäevaseid nähtusi ja teemasid väljendada ja kirjeldada eesti keeles."³²

Igapäevased eestikeelsed saated said lõpuks teoks Eesti taasiseseisvumise aegu, mil Rootsi Raadio võttis tööle eestikeelsete saadete toimetuse. Saadete sisu polnud suunatud eestlastele laias maailmas, vaid Rootsi uudismaterjal oli mõeldud juba kuulajatele Eestis.

Kanded märgivad kümne aasta möödumist ajast, mil esimesed väliseesti helisalvestised jõudsid Filmiarhiivi hoiule. Algselt olid need heliplaadikoopiad lintidel, hiljem "tulid" ka plaadid ise. Nüüd otsivad väliseestlased juba võimalusi ise materjali koondamiseks kodumaale.

Vaatamata napile informatsioonile ja tehnilistele probleemidele elustuvad tasuks aastaid tagasi peetud loengud neilt, kes tuttavaks loetud tegijate elutööde põhjal. Geograafiline haare on siin avar, ulatudes Stockholmist Pariisini, just nõnda nagu paiknesid eestlaste keskused pärast viimast sõda.

Tegelikult on materjalide kogumiseks viimane aeg, sest asjaosalised, kes kõnelesid, on juba lahkunud, asjade korraldajad auväärses eas. Hädavajalikku teavet on tänagi raske fikseerida. Vabade olude viibimine oleks "probleemi" kindlasti omal moel lahendanud. Paremal juhul lebaksid meie väärtused kusagil võraste riulite vahel, halvemal korral oleks täitnud mõnd prügikasti, millele oli üpris lähedal 1997. a. Stockholmist koju toodud Viljar Nairise heliarhiiv.

Neid materjale korrastades kerkib ka vägisi küsimus, kuid võrd on selliseid "akustilisi" jälgi võimalik rakendada ajaloo uurimises. Kuidas positioneerub kuuldava sõna suhtes uurija ja mil määral kujundab kuuldu tema otsust, olemata pelgalt selle illustratsioon? Kuuldav sõna kui kommunikatsiooniprotsessi tulemus toetub alati nii sisule kui ka emotsioonidele, kujundades kuulaja suhet allikasse. Ning edasi: "Pilt on kindlasti kõnekam, kui vaadelda seda osana kodu ja isiku loost, osana vastavast jutustusest või müüdist...", ütleb Anu Kannike, jätkates: "Kui varem levitas ideoloogiaid peamiselt kirjasõna, siis moodsad kommunikatsioonivahendid tuginevad teadvuse mõjutamisel märksa intensiivsemalt mittelingvistilisele ja ikoonilisele komponendile."³³ Eelõeldu kehtib ka helisalvestise kohta, mis võrreldes kirjutatud tekstiga on sisu poolest võib-olla hõredam, kuid kindlasti kõnekam kui miski muu. Helisalvestisest kirjutades ei kanna isegi parim pingutus seda vilja, milles seisneb minu meelest Eesti Kultuurarhiivi põhiväärtus. Parim viis on neid lihtsalt oma kõrvaga kuulata...

Sarnaseid küsimusi esitas mõni aasta tagasi Kauko Rumpunen Soome Rahvusarhiivist, analüüsides peaminister J. K. Paasikivist tehtud filmi seminaril "Film kui ajaloo allikas".³⁴

Paavo Annus

³¹ 1944. a. märtsipommituse ajal süttinud Estonia teatri raudkapist esiettekandeni 1981 Bergenis, N. Järvi juhatusel.

³² T. Sepp, kirjast 02.05.2005.

³³ A. Kannike. Pilt kui argikultuuri allikas. Pro Ethnologia 3. ERM.

³⁴ K. Rumpunen. Ettekanne "Filmialalüüsi võite ja kaotusi". Soome-Eesti ühisseminar, Tallinn, 30.01.2003.

Voldemar Miller

– *in memoriam*

■ 26. aprillil lahkus meie hulgast tuntud arhiivaar, bibliotekaar, raamatuloolane, kodu-uuri ja kirjanik Voldemar Miller, kes hiljuti tähistas oma 95. sünnipäeva.

Voldemar Miller sündis 7. veebruaril 1911 Saaremaal Kihelkonna vallas Tagamõisas. Ta kasvas üles Kuressaares, kus lõpetas 6-kl. algkooli ja gümnaasiumi. 1930. aastal asus ta õppima Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonda. Õige pea hakkas aga rahapuudus vaevama ja kui tööd pakuti Kuressaare ajalehe Meie Maa juures, jäi Voldemar Miller sinna kaheks aastaks. Ka tema esimene trükimusta näinud artikkel “Kui peigmees pruuti pettis” ilmus Meie Maas.

Suvel 1932 läks Voldemar Miller Kaitseväkke aega teenima, seejärel oli ta teetöolisena hädaabitöödel Saaremaal, et edasiõppimiseks raha koguda. Jõudumööda jätkas ta kaastöö tegemist ka ajalehtedele. 1934. aastal võeti Voldemar Miller Vaba Sõna toimetusse korrektori kohale, siis kohtureporteriks. Nüüd sai ta jätkata tudeerimist ülikoolis, olles järgemööda ühe semestri sees ja teise väljas, nii nagu võimalused lubasid. 1937. aastal võeti Voldemar Miller tööle Riigi Keskarhiivi. Erialaga seotud arhiivitöö, esialgu küll intelligendist hädaabitöolisena, võimaldas jätkata õpinguid senisest stabiilsemalt. Voldemar Milleri esimene teadusartikkel suurest katkust Viru-Nigula kihelkonnas ilmus Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatus “Svio Estonica”. Kutseliseks arhiivaariks sai Voldemar Miller alles septembris 1940 ja ülikool õnnestus lõpetada 1942. aastal. Veebruaris 1944 tuli mobilisatsioonikäsk Saksa sõjaväkke. Kui punaväed Tallinna jõudsid, pidi väeosa, kus Miller teenis, taganema üle Pärnu Saksamaale, ent Kullamaal anti igähele võimalus oma teed minna.

Oktoobrist 1944 määrati Voldemar Miller Tartus asunud Riikliku Keskarhiivi Filiaali juhataja kohale. Tema teened Eesti ajaloo seisukohalt oluliste dokumentide päästmisel on hindamatud. 1949. aastal saadi aga jälile tema Saksa sõjaväes

teenimisele ja ta vabastati ametist. Nüüd tuli võimalikult kiiresti võimude silmist kaduda ja Voldemar Miller asus Kohtla-Järvel kaevurina tööle. Oma maa-aluse varjupaiga usaldas ta maha jätta alles 1952. aastal, kui leidis töökoha Teaduste Akadeemia raamatukogus, kus ta kujundas välja *Baltica* ja haruldaste raamatute osakonna. Seal töötas ta kuni pensionile jäämiseni 1977. aastal, ning seejärel veel palju aastaid konsultandina praeguses Rahvusraamatukogus.

Voldemar Milleri põhiliseks uurimistee- maks oligi Eesti raamatuajalugu. Lisaks suurele hulgale artiklitele ilmus tema sulest kogumik “Minevikust tulevikku” ja album “Esimesed eesti raamatud”, samuti oli ta teose “Eesti Raamat 1525–1975” koostamise algataja ja vanema osa autor. Voldemar Miller oli sõjajärgse Eesti kodu- uurimise liikumise üks eestvedajaid ja Tallinna Linnamuseumi juures tegutseva kodu-uurimise ringi kauaaegne juhataja. 1995. aastast oli Voldemar Miller Eesti Kirjanike Liidu liige, ta on mitme laste- ja noorsooraamatu autor.

Eesti Arhivaaride Ühingu taasisutamiskoos- olekul 14. märtsil 1989 valiti Voldemar Miller ühingu auliikmeks. 1991. aastal pälvis Voldemar Miller Eesti raamatuajaloo uurimisel tehtu eest Friedrich Puksoo preemia. 1993. aastal valiti Voldemar Miller Õpetatud Eesti Seltsi auliikmeks ja 1999. aastal sai ta Tallinna teenetemärgi, samuti oli ta valitud Eesti Muinsuskaitse Seltsi auliik- meks. Voldemar Millerit on tunnustatud Riigiva- pi IV klassi ordeni, Eesti Rahvuskultuuri Fondi ja Avatud Eesti Fondi elutöö preemiatega.

Mitmed arhivaaride, raamatukogutöötajate, kodu-uurijate, muinsuskaitsete ja literaatide põlvkonnad jäävad Voldemar Millerit mäletama targa, sõbraliku ja abivalmis kolleegina, kes oli alati valmis teistega jagama nii oma rikkalikke teadmisi kui ka elukogemusi.

Peep Pillak

ESSAY

Willy Schenk. History for Small States

The history books of big powers can present national victories and heroic acts. They freed Europe and defeated Hitler. Or they overcame Communism. Small nations are in a different position. They are lucky survivors, or crushed by events and passed by in history books. Survival is often an act of compromise or of a swift change of position. Swiss neutrality looked rather good during World War II. But after the defeat of Germany, the victors pointed at the ugly reserve and Switzerland was punished for trading dirty gold for Germany. Other survivors with a mixed record are Sweden and Austria. Finland was the only small country that earned applause for its military resistance to Stalin. The country survived with German help and Western prayers. The Baltic countries were crushed between two dictatorships and then occupied for half a century. The survival of their national identity is a miracle. But with the return to the West they have now to adapt to European multiculturalism and to American consumerism. And in the Near East we observe today the dangerous and bitter fight between two small nations in Palestine.

ARTICLES

Tiit Saare. Estonian coat of arms from the 13th century”: myth or historical fact?

Descriptions of the state coat of arms of the Republic of Estonia say that the history of the Estonian coat of arms begins in the 13th century, when the Danish king was said to have granted the vassals of Harju-Viru the right to use a shield with three lions. No sources have been found, however, to support or prove this claim. The origins of the claims presented therein have to be sought in Baltic-German writings.

The opinion is expressed that Danish king Valdemar II could have granted the use of a simplified Danish coat of arms to the Estland duchy, but there is also the admission that there were no sources to prove this. Since many Estonian public figures during the early years of the Republic of Estonia saw the coat of arms as belonging to the Baltic-Germans, the debate over the coat of arms was quite heated.

Based on the presented sources, it can be claimed that the coat of arms denoting Estland was first used by the central Swedish authorities in the 16th century. It is still questionable, however, whether the State Coat of Arms Act, adopted by the 2nd Riigikogu in 1925 describes the coat of arms of Danish origin or whether it is something new, which means that the Estonian coat of arms is not historic, after all. It can be claimed, however, that the Estonian coat of arms continues the general theme of the Estland coat of

arms from the 16th century, but placing the origins of the Estonian coat of arms in the 13th century lays the issue in the realms of mythology or speculation.

Geiu Rohtla. Otium reficit vires – Tartu Academic Musse and making music in the first half of the 19th century

In the first half of the 19th century, the music life of Europe and also of the towns in Estonia was taking on a form that has become the effective practice of concert life today. At the turn of the 18th-19th centuries, a separate institution for the organization of concerts was not created in Tartu, as was the case for many of the larger towns, but this function was to some degree replaced by the town's resource societies. Musical activity held an important position in societies and clubs, as was the case for the university resource society that was founded in Tartu in 1814 – the Academic Musse.

The activities of the Academic Musse were similar to other resource societies of the time. It was important to meet regularly and to spend one's time on something substantial, but as was typical to other “musse” and clubs, it was not particularly open to other classes in society. Compared to other similar societies, the Academic Musse was more scholarly, since its targeted activities were primarily determined by the university teaching staff, whose wider education was also reflected in their hobbies.

Väino Sirk. Educated masses and educational policy in 1970–1980 in Estonia

According to the 1934 census, there were 7437 people in Estonia with higher education: one person with higher education per 128 people (aged 10 and over). War, the terror of the Soviet and German occupations, and flight to the West resulted in an unprecedented reduction in the number of educated people. By autumn 1944 there were only a few thousand left in Estonia. As a result of the extension of the higher education system, the stabilization of society that followed Stalin's death, and the arrival of educated people from other regions of the USSR, the number of the intelligentsia began to quickly grow in the 1950s. According to the post-war censuses in Estonia, in 1959 there was one person with higher education per 40 of the population, in 1970, it was one in 21, in 1979 one in 13, and in 1989 one in 9. In 1989, there were 142 286 persons with higher education in Estonia. Over 55 years, despite the 1940s that were catastrophic for the development of society and the population, the number of persons with higher education had increased 19-fold. The mid and second half of the 20th century was characterized by the explosive spread of higher education in the industrial countries and in many developing countries. The increase many times over of persons with higher education during a relatively

brief historical period justifies the use of the term “educated masses”.

In the opinion of the author, the criteria for the concept “educated masses” could be a proportion of 10:1 for the population and those with higher education, as well as for those of the population engaged in work and those with higher education who are engaged in work. In Estonia in 1959, the proportion was one person with higher education in 28, in 1970 it was one in 14, in 1979 one in 9, and in 1989 one in 7. This means that Estonia approached the stage of educated masses at the end of the 1970s, and that in the middle of the next decade it had already matched both criteria.

Educated people affect to an important degree such mass phenomena as public opinion, attitudes, fashion, *etc.*

The intelligentsia was the second actively effective major force in society, in addition to the Communist Party.

Approximately one-quarter of those with higher education belonged to the Estonian Communist Party, and some of these worked in nomenclature positions (requiring Party approval). The mass of the intelligentsia in the Soviet Union was clearly underpaid, with the salary policies favouring the workers. The tip of the pyramid for the educated people was in a more favourable condition, including the thin layer of the intellectual elite who was prepared to compromise themselves with enthusiastic service to the central authorities, thereby ignoring the national interest.

It became increasingly difficult for the governing party leaders to control, direct and use the rapidly growing numbers of educated people. The lower and middle levels of the nomenklatura, however, were strengthened considerably by younger educated people, who brought with them fresher ideas and the spirit of academic higher education, and who stood out from the traditional “party and state figures”. In the higher echelons of the ECP (in the bureau), however, it was the Estonians from Russia and the Russians who dominated to almost the end of the occupation.

In the leading echelon of the Estonian SSR as a whole, which in the mid-1980s comprised 67 000 persons, there were only 30 000 persons with higher education (45%). A leadership that was not particularly educated had to manage a mass that was becoming increasingly more educated. The inertia of the old guard was strong, the top echelon of power continued to rely on their experiences and took into account their service. Despite this, the mass intelligentsia that had broken through into all the structures of society had even managed to reduce the blind sectarianism, voluntarism and isolationism in the nomenklatura. This could be one of the factors that enabled the bloodless dismantling of the communist regime in Estonia and the restoration of independence.

DOCUMENTS AND COMMENTARY

Sergei Stadnikov. The wisdom of Ptahhotep

“The Wisdom of Ptahhotep” (*ca* 2400 BC) is the oldest surviving didactic work of literature in the whole of the Ancient Near East. Sergei Stadnikov comments on the text that has been translated from the Ancient Egyptian. There is also an added introduction that is extensive and thematic. All parts of this extensive work form an enjoyably readable and brief research study.

Marika Mikkor. The 1930s in the Caucasus on the Estonian “Edasi” collective farm through the eyes of a farmer and in the newspaper Edasi, V

In 1936 and 1937 Rootsii attempts in a few diary entries to see developments in the Soviet Union as positive in the general sense: “In addition to the former old technical level, big cities are now springing up – and factories, plants, producing huge machines. This is all moving in leaps and bounds such as history has never seen.” (1936). The negative aspects seemed to be local, with the director and other top managers in the collective farm being constantly changed.

The arrests that again increased in 1937 were at first blamed on the specific guilt of leading workers. These arrests continued to increase even more in 1938. Helplessness and fear resulted when, in February 1938, it was the turn of Eesti-Rohuaed to suffer mass arrests. The fate of those arrested was unclear for decades, and it was not until the 1980s that families were notified that those arrested were shot a month or so afterwards, having been accused of anti-Soviet espionage and agitation, preparing for an anti-Stalin terrorist act, *etc.*

Rootsi was occasionally head of a brigade during these years as well, and in 1940 he was appointed temporarily as director of the collective farm: “Head of the collective farm – that’s easy to say, but holding that job is awful. I’m sure it’ll be my ruin. It sure is terrible when a person is being persecuted. /---/ It’s a curse, it isn’t a job. My health is already pretty bad. I want to get out but I don’t know if I can.” The long-feared war eventually began in 1940, local life was also unstable, both people and animals suffered from food shortages, with the latter dying en masse. In the diary there are sections with farmer’s observations of the weather intertwined with work descriptions, and despite the difficult situation two more sons were born into the Rootsii family, in 1939 and 1941.

When the war with Germany broke out in 1941, both men and horses were mobilized from the village, and military training was organized. In October, Rootsii too ended up in the war for 3.5 months, and he took his diary with him. At the start of 1942, he managed to return home temporarily. 12 days before he had to return to the war for good he finally admitted the hopelessness

of the collective farm system. In going back to war, the writer of the diary prays for the grace of God, and there is nothing recorded about Soviet patriotism. That is how the diary ends because the author never returned from the battlefield.

Enn Sarv. Contacts by the Estonian resistance movement with Latvia and Lithuania

The article contains the memoirs of E. Sarv (b. 1921) who participated as a youth in the resistance movement of 1941–1945. The author has also checked and expanded his memoirs using published sources.

Contacts with the Latvians were sought by the Estonian resistance movement in the summer of 1943 on request of the Republic of Latvia's envoy to Stockholm who had been working since the 1940 Soviet occupation with no contact with his homeland. In Estonia, a continuously operating illegal information channel, Tallinn-Helsinki-Stockholm, had been set up at the end of 1941, during the German occupation. An information network had also been formed for the collection of data on the activities of the occupiers in Estonia, and the Republic of Estonia's Foreign Delegation to Sweden was supplied with this information. Leaflets were also published in Estonia with democratic-patriotic content, including two periodical publications.

The Estonian liaison officer had agreed with the Latvian democratic opposition on a communications channel, Riga-Tallinn-Helsinki-Stockholm, but was soon forced to escape to Finland, where he presented a thorough report to the Latvian envoy. The Latvian opposition, being influenced by the Estonian example, formed the Latvian democratic resistance center LCP, set up a separate channel, Riga-Stockholm (boat link across the sea, and soon also a radio link) and began to develop a widely spread centralized resistance to the occupation.

Lithuanian contacts with Estonia were initiated in late autumn 1943 by Vokietaitis, their politician residing in Stockholm who arrived in Lithuania by sea, participated there in the setting up of the resistance centre VLIK, and conducted negotiations with LCP leaders in Riga. He also made contact, as recommended by the Stockholm representatives of the Estonian resistance movement, with the Estonian underground centre EVR, and returned illegally, with its assistance, to Sweden via Finland.

The Estonian-Latvian-Lithuanian cooperation lasted, and there were numerous mutual contacts made and there was continuous cooperation. In January 1944 the German front at Leningrad collapsed, and the Red Army started its attack on Estonia. The Estonian people were convinced, as a result of the experience of the Soviet occupation terror and genocide that they endured in 1940/1941 that the USSR was set on annihilating the Estonian people. All the Estonian political forces, including the EVR, formed

a coalition and decided to strenuously defend their homeland against the Soviet aggression, and for this purpose to support the mobilization called by the German occupation authorities, but only to use the Estonian units in Estonia's interests and not to join the German war aims. The western-minded EVR informed the western embassies of this, and received silent assent to the struggle against the Soviet Union. EVR organized a plenary session for its leadership and reformed itself legally into an advisory body to Acting President Uluots. This was a decisive step for the restoration of multiparty democracy in Estonia, which had been an authoritarian state since 1934. In March-April 1944 the EVR conducted negotiations with the Latvian LCP and the Lithuanian VLIK, and consensus was achieved regarding self-defence against aggression by the Soviet Union, as well as regarding the request of support from the western countries on the basis of the Atlantic Charter. The creation of a foreign policy confederation of the Baltic states was also discussed.

After its major defeat on the Leningrad front, the German authorities had to decide between retreat from Estonia or arming Estonia's men. Approximately 60 000 Estonian soldiers began fighting in Estonia, and this was seen by Germany as a great danger. It was clear that if the western states guaranteed the restoration of independence for the Baltic states on the basis of the Atlantic Charter, then they would turn their weapons against Germany. It was decided to liquidate the Baltic states' underground political leaderships. This was done through mass arrests that took place in Estonia starting on 20 April. In Latvia the LCP was arrested in May, and in Lithuania the VLIK leaders were arrested somewhat later. In Estonia, the Germans managed to catch only five of the twelve EVR leaders thanks to the decentralization of the resistance; the resistance organization started to regroup at the end of May, and on 1 August it declared itself the underground bearer of supreme state authority, with the agreement of the acting president. The German forces left Estonia on 16-17 September. In Estonia the acting president announced on 18 September the formation of a constitutional government, based on the EVR, which began organizing the fight by the Estonian forces against the invading Red Army, but the government was overthrown by the surprise attack on 22 September by the Soviet armoured forces. Claims by Russia of Estonia being "liberated from the yoke of German fascism", therefore, are completely fiction.

Of the Republic of Estonia's 18 September government, the acting president fled to Stockholm, together with sufficient members of the government in order to be legally operational. These men formed the basis for the subsequent Republic of Estonia's governments in exile, which bore the continuity of state authority until the restoration of the state itself in 1992.

Tiit Noormets. Resistance movement's underground printing press "Bunker Tiiu" in Kambja district, 1947–1948

Bunker Tiiu (Tiiu is an Estonian woman's forename) was an underground printing press founded by Aksel Ratasepp in Tartu county – on Lubja farm in the Kambja parish, where he handcrafted a printing press from pieces of timber and rubber letters cut out from the soles of galoshes, and throughout a year printed tens of leaflets in up to thousands of copies. Aksel Ratasepp fell in battle, together with group of "forest brothers", against MGB Checkists and interior forces on 1 October 1949 (the photographs show the stone memorial at the site). The published document is the MGB report on the activities of Aksel Ratasepp, and on the pursuit.

Estonian Film Archive. Estonians abroad

CULTURAL HISTORY ARCHIVE

Janika Kronberg. The Longing for Morocco

The wanderings of the Young Estonians and their contemporaries between the first Russian Revolution and World War I led them to discover a world beyond Europe. Beginning with the journey of politician and writer Karl Ast-Rumor (1886–1971) in 1912, Morocco became one of the most productive stimuli for Estonian travel writing, and to some extent a destination of choice among African countries for emigration. In 1928 Fr. Tuglas travelled through three North African states, devoting one volume of his travel memoirs to Morocco; in 1929 writer Aino Kallas and diplomat Oskar Kallas visited Morocco, the outcome of which was A. Kallas' travel letter "Under the Spell of Morocco". Physician Rudolf Peets, who from 1928 onward lived with his wife Leonora Peets in Algeria, and thereafter in Marrakech in Morocco, was the Republic of Estonia's honorary consul there from 1932–1940. The Peets's lived in Morocco until 1974, and Leonora Peets strongly-felt "Under the Morocco Sky" has also been published in English. In Estonian art, Moroccan themes have been recorded by Eduard Viiralt, who had a longer sojourn in Marrakech in 1938–1939, but who avoided contact with fellow Estonians who lived there.

The second Morocco visit of Karl Ast-Rumor, the focus of the article accompanying the present publication, began at the dawn of the "era of silence" at the turn of the year 1933–1934. As a leading social democrat and passionate champion of freedom of speech and democracy, Ast-Rumor preferred to leave his homeland, rather than tacitly to acknowledge Konstantin Päts' suppression of the war veterans' movement. In Morocco, with the support of the Puhk export company, he sought

to market Estonian goods (candy, dairy products, canned goods), establishing a trade representation in Casablanca, intending, if successful, to expand its activities elsewhere in Africa.

Karl Ast's period of business activity largely coincided with ongoing discussions, in the wake of the great financial crisis, around the possibility of establishing Estonian colonies abroad. In addition to the climatically favourable North Africa, which was close to Europe, South and North America were also considered. No colony was founded in Morocco, however, although there were numerous reports of the Estonians there, travel writings, even memoirs of the foreign legion. Neither did Ast's financial endeavours meet with success. Karl Ast returned to Europe in autumn 1935, but out of his devotion to that country he published a travel letter in 1936, entitled "Allah and his people". Spending the majority of his later life as a wanderer abroad, he returned to Morocco to rest after his long trip to Asia and Indochina in 1938. Ast-Rumor's later fate took him in 1939 as a press attache to the Estonian Embassy in Stockholm, and after that in 1941 via Finland to Brazil. He spent the last years of his life in New York.

R E V I E W S

Enn Küng takes a close look at Tõnu Raid's voluminous analysis of the formation of the Estonian road network. Kersti Lust's doctoral thesis, "Liberating the Estonian peasants from the landed gentry and their guardianship" is analyzed by **Aleksander Loit**.

Olev Liivik casts a critical eye on the book that has attracted a large readership in Estonia but which is somewhat superficial – written by Kaljo-Olev Veskimägi and titled "How the Estonian SSR was ruled". The book is based on documents from the Central Committee bureau of the Estonian Communist Party, 1944–1956.

V A R I A

The 2005 prize for historical writings was won by the authors' group that wrote the 6th volume of History of Estonia. An overview of the process to determine the book of the year is presented by the members of the jury: **Mati Laur, Indrek Jürjo, Indrek Kuuben and Kari Tarkiainen**.

A number of articles in Varia, as well as the photograph selection in the Film Archives section, are dedicated to Estonians abroad. **Paavo Annus** writes about the materials in the Culture Archives. **Peep Pillak** has written an obituary on Voldemar Miller, one of the most respected of Estonian archivists, who died recently at the age of 95.